

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут культури та мистецтв
Кафедра образотворчого мистецтва, музикознавства та культурології

Литвиненко Алла Іванівна

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТА ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ
(НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВИ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ)**

Спеціальність: 034 Культурологія

Галузь знань: 03 Гуманітарні науки

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник

_____ О. К. Зав'ялова,

доктор мистецтвознавства, професор,
завідувач кафедри образотворчого
мистецтва, музикознавства та
культурології

«___» _____ 2020 року

Виконавець

_____ А. І. Литвиненко

«_14_» грудня _____ 2020 року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. МІСТО ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ	9
1.1. Місто і міська повсякденність як феномени культури — теорія та історія проблеми.....	9
1.2. Наукові підходи до вивчення джерел з культури повсякденності....	18
1.3. Умови розвитку українських міст на зламі ХІХ–ХХ століть.	25
РОЗДІЛ 2. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПОЛТАВИ МЕЖІ ХІХ–ХХ СТОЛІТЬ У СПОГАДАХ І СВІТЛИНАХ	34
2.1. Полтава межі ХІХ–ХХ століть — історико-культурний образ часу. 34	
2.2. Спогади Леоніда Лісовського у репрезентації культури повсякденності Полтави межі ХІХ–ХХ століть.....	40
2.3. Фотографія у повсякденному житті Полтави кінця ХІХ — початку ХХ століть.	48
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	61
ДОДАТКИ	72

ВСТУП

Актуальність теми. Місто — своєрідний культурний феномен в історії людства. Це не лише якісно новий тип економіки і соціальний устрій з різноманітними спільнотами чи політичними об'єднаннями, — це характерний тип світогляду, у якому знайшли відображення традиції й закономірності способу життя, стиль, уклад та уподобання його мешканців. Світ будь-якого міста постає у розмаїтті культурних текстів і смислів, які щоденно репрезентують та відтворюють себе як соціально живий організм. За Ю. Лотманом, місто — це своєрідний генератор культури, котел культурних текстів і кодів.

Міська культура — феномен антропологічний. Осягнути його сутність не можливо без аналізу створених людиною артефактів, динамічний розвиток яких висуває перед дослідниками безліч викликів. Тож закономірно, що в сучасному науковому світі зростає інтерес до вивчення міської повсякденності. Предметом вивчення стають великі й малі міста (столиця – провінція), особливості їхньої взаємодії на різних рівнях, життєвий устрій городян, організація їхнього побуту та дозвілля, різноманітні культурні практики.

Актуальним матеріалом у вивченні повсякденного життя міста, є текстові та візуальні джерела особового походження. Епісторярії, щоденники, спогади і світлини мають величезний гносеологічний дослідницький потенціал і, як безпосередні «свідки» епохи до якої належать, здатні транслювати про неї знання і досвід на рівні повсякденних уявлень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До початку ХХ століття повсякденність як наукова проблематика практично не досліджувалася. Трактатування повсякденності як наукової категорії одними з перших розпочали представники школи «Анналів» Ф. Бродель, А. Шьютц, Н. Еліас. М. Блок, Л. Февр. Саме дослідження школи «Анналів» стали передвісником вивчення моделей людини, культури і міста зокрема. Біля витоків історичної антропології також були: німецький учений К. Лампрехт («Культурно-історичний метод», 1900), англійський — Р. Тоуні («Освіта: соціалістична

політика», 1924) та Л. Немір («Особистості і повноваження», 1955). Проблему повсякденності й інші питання історичної та культурної антропології розвивали також: А. Гуревич, Ю. Безсмертний, А. Ястребицька, Л. Баткін (публікації в журналі «Одіссея»), а також: Є. Золотухіна-Аболіна, Л. Іонін, Г. Кнабе, Н. Козлова, Н. Пушкарьова, Б. Марков та інші.

У руслі дослідження повсякденного життя міст значним є філософсько-антропологічний аналіз представників чиказької школи — Е. Берджесса, Р. Маккензі, Р. Парка, Л. Вірта, Л. Мамфорда.

Серед вітчизняних науковців проблеми повсякденності й урбанізації активно досліджують: О. Коляструк, М. Бойченко, О. Потильчак, В. Шарпаций, А. Кравченко, О. Прохоренко та інші. Учені Ю. Волоснік, В. Лантух, Ю. Обертрайс обрали об'єктом дослідження повсякденне життя мешканців міст у 1920-ті роки. Щоденні умови праці та відпочинку, а також приватне життя працівників інженерно-технічної сфери та фабрично-заводських робітників розкрили у своїх наукових розвідках Ю. Ландау, А. Бистриченко, А. Епштейн. Діяльність масових громадських установ і суспільних організацій довоєнного періоду проаналізовано у дослідженнях Т. Азуманової, О. Лисенка, В. Духопельникової, С. Посохової.

Проблематика дослідження повсякденної культури міста за допомогою текстових (вербальних і візуальних) джерел найширше відображення у працях сучасних зарубіжних учених: В. Абашевої, М. Анциферової, А. Бабаєвої, В. Біленького, І. Гревс, О. Гуткіна, С. Іконнікової, М. Інюшкіна, В. Кабанова, В. Козлякова, Ю. Лотмана, А. Моля, М. Чечуліна та інших. У вітчизняній гуманітаристиці метод візуальних досліджень найактивніше застосовують філософи, історики та культурологи: О. Петровська, В. Савчук, А. Усманова, О. Коляструк, Н. Козлова, М. Коцюбинська. Зокрема, культурологи І. Лосєв та Я. Куденко розглядають повсякденність як особливу реальність культури, первісну клітинку соціальності, а найголовнішою умовою існування в ній людини визначають духовність.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1880-х років до 1914–1917 років й обумовлені впливом історичних і соціокультурних подій та явищ на перебіг і характер повсякденного життя Полтави як губерньського міста центральної України на межі ХІХ–ХХ століть. Вибір хронологічних меж дослідження не невипадковий, оскільки саме наприкінці ХІХ століття починається швидке економічне і культурне зростання Полтави, яка до початку ХХ століття перетворилася на один із найбільших соціокультурних осередків Лівобережної України.

Матеріалом для дослідження повсякденного життя Полтави межі ХІХ–ХХ століть є текстові (спогади, мемуари, періодика) і візуальні (світлина, листівки, друкована рекламна продукція) джерела. Серед них, зокрема — мемуари Леоніда Лісовського (1866–1934) «Десять лет в Полтаве (1899–1909)...», які композитор присвятив періоду свого життя у Полтаві; а також, фотоспадщина полтавських митців Й. Хмелевського, М. Фріденталю, В. Волкова, Д. Меєровича, Р. Салітана.

Мета дослідження — виявити культурні смисли феномена повсякденного життя Полтави на межі ХІХ–ХХ століть.

Завдання дослідження:

- розкрити місто і міську повсякденність як феномени культури;
- охарактеризувати наукові підходи у вивченні джерел з культури повсякденності;
- висвітлити умови розвитку українських міст на зламі ХІХ–ХХ століть;
- розкрити історико-культурний образ Полтави межі ХІХ–ХХ століть;
- проаналізувати спогади Л. Лісовського з точки зору висвітлення повсякденного життя Полтави на зламі ХІХ–ХХ століть;
- охарактеризувати візуальні джерела у висвітленні повсякденного життя Полтави на межі ХІХ–ХХ століть.

Об'єкт дослідження — місто як феномен у вивченні культури повсякденності.

Предмет дослідження — повсякденне життя Полтави на зламі XIX–XX століть за матеріалами особових та візуальних джерел.

Методи дослідження. Основними методами дослідження, використаними у роботі є: метод аналізу і синтезу, діалектичний метод історичний метод, метод класифікації та групування, хронологічний метод, логіко-семантичний метод і метод сходження від абстрактного до конкретного. Відповідно до сформульованих у роботі завдань методологічну основу дослідження становлять: поєднання діахронної та синхронної моделей історико-культурного аналізу; мистецтвознавчого аналізу — в характеристиці окремих мистецьких творів і художніх напрямків; культурологічного аналізу — в характеристиці повсякдення як філософської та історико-культурної категорії.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняній культурології здійснено розгорнутий філософсько-культурологічний аналіз феномена повсякденного життя Полтави кінця XIX — початку XX століть.

Зокрема, виявлено специфіку антропологічних моделей аналізу міста, що полягає у розумінні людини як елементу міської культури, а міста як опосередкованого результату людської діяльності.

Розкрито теоретико-методологічні засади філософсько-культурологічного аналізу міського повсякдення, визначено необхідність одночасного врахування внутрішніх буттєвих характеристик людини і загальних закономірностей міської культури, її особливостей та історичної динаміки. Уточнено, що світогляд та ідентичність городянина формуються за умов смислової відкритості людини до світу міста та його переживання.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути використані у практиці викладання як нормативних, так і спеціальних курсів з культурної антропології, культурології, повсякдення, соціальної філософії тощо, а також під час підготовки навчальних посібників із зазначених дисциплін. Положення магістерського дослідження можуть знайти застосування у подальших

антропологічних та філософських студіях, присвячених проблемі повсякденності.

Апробація результатів дослідження представлена в опублікованих наукових статтях та матеріалах міжнародних конференцій, навчально-методичному посібнику з методики викладання культурологічних дисциплін:

1. Lytvynenko A. Social and cultural Portrait of poltava in the early 20th century in memoirs of Ledonid Lissowsky. // *Virtus: Scientific Journal*. / Center of Modern Pedagogy «Learning Without Borders» (Canada), 2019. № 38. P. 21–24.

2. Литвиненко А. І. Полтавщина як осередок формування національно-культурної ідентичності українців кінця XIX – початку XX століть. Актуальні проблеми сучасного культурно-освітнього простору. / зб. ст. і матер. міжнар. наук.-практ. інтерн.-конф. Полтава: Полт. нац. пед. унів. ім. В. Г.Короленка, 2019. С. 80–84.

3. Литвиненко А. І. Історія Полтавського театру 30-х років XX століття (сторінками маловідомих архівних джерел) // наук. журн. «Молодий вчений». Херсон, 2019. №11. С. 854–857.

4. Литвиненко А. І. Передмова. // Актуальні проблеми культурології: Збірник матеріалів студентського круглого столу. Полтава: Полтава: Полт. нац. пед. унів. ім. В. Г. Короленка, 2020. С. 5–6.

5. Литвиненко А. І. Підготовка фахівця-культуролога в сучасних умовах педагогічного закладу вищої освіти // Матеріали зимової сесії Міжнародної Карпатської Школи «Освіта для сталого розвитку — ефективне співробітництво на місцевому рівні». Косів: Наук. тов. ім. Шевченка, 2020. С. 36–37.

6. Методика викладання культурологічних дисциплін : навч.-метод. посібник для студ. спец. 034 Культурологія / укл. А. І. Литвиненко. Полтава : Полтавський нац. пед. ун-т. ім. В. Г. Короленка, 2020. 200 с.

Структура дослідження: робота складається зі вступу, 2 розділів, висновків, списку використаних джерел (115 позицій), додатків.

РОЗДІЛ 1. МІСТО ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ

1.1. Місто і міська повсякденність як феномени культури — теорія та історія проблеми.

Місто — осередок і епіцентр соціального буття. Детермінуючою особливістю міста є культура. У місті реалізуються й актуалізуються різні види культурних практик, способи соціальних відносин між суб'єктами культурної діяльності, які є водночас і творцями, і споживачами культури.

Міську культуру та її рівень можна охарактеризувати відповідно до таких основних факторів:

- масштаб міста (місто-мегаполіс, місто-столиця, промислове місто);
- економічний статус (безпосередньо впливає на формування міського простору, його культури та дозвілля);
- тип міста (військове, промислове, шахтарське, місто-мегаполіс, місто-столиця, університетське місто, місто-курорт тощо).

Культурний простір будь-якого міста представлений його предметним (фізичним) світом: рівнем розвитку інфраструктури, щільністю населення, внутрішньоміськими зв'язками, здатними забезпечити його злагоджене існування, впорядкованість і комфорт. Його ландшафт постає в архітектурному плануванні міських будівель, стилістиці історичних споруд, що часто є візитівками міст; в образах нових сучасних забудов. Юрій Лотман порівнює місто із живим організмом, який постійно змінюється, постає перед нами у формах культурної рефлексії крізь філософські і художні тексти [63].

Одним із перших дослідників міста був німецький філософ Георг Зіммель — автор магістральної для урбаністичних студій праці «Великі міста і духовне життя» (1903). Як представник соціальної антропології, Георг Зіммель дослідив соціальне буття городянина у розрізі міської культури. У своїх розвідках учений виокремлює особливу духовну напруженість сучасного міста, його психологію, як основу і характерну особливість

урбаністичного простору. Підвищена нервовість життя походить від швидкої і безперервної зміни зовнішніх і внутрішніх вражень. Також філософ звертає увагу на істотну різницю між життям великого міста і життям маленького містечка чи села, збагнути і пізнати відмінності між якими можливо за допомогою органів чуття і завдяки великим зусиллям свідомості [112].

Разом із Зіммелем основоположником соціальної гілки міських студій є німецькій соціальний антрополог Макс Вебер. У своїй праці «Місто» (1922) [91] учений обґрунтував теорію міста і не лише пояснив сутність цього поняття, але й класифікував міста за типами, проаналізував їхні відмінності, оцінив зовнішні впливи, що позначилися на формуванні їхньої різноманітності, проілюстрував історичні та культурні події та явища буття європейських міст. Виокремлюючи спільне для всіх міст Вебер запропонував таку дефініцію: [міста] постають як замкнене (у всякому випадку, відносно) поселення, «населений пункт», на відміну від одного чи декількох окремо розміщених будівель [112, с. 309]. Загалом, філософ розглядає місто як цілісний культурно-історичний субстрат — результат історичного процесу в наслідок якого виникають соціальні інститути для здійснення політичного й економічного домінування.

За теорією Вебера місто існує як емблема загальних історичних процесів територіального домінування й державного будівництва, а також як реальне місцем, де усі ці процеси реалізуються. Загалом, дослідник робить спробу осмислити місто і показати, що в основі його функціонування та структури лежить соціальна боротьба за панування. Спочатку боротьба триває у вищих суспільних прошарках, а далі поширюється на нижчі рівні соціуму, тим самим забезпечуючи усю динаміку розвитку міського життя.

У дослідженнях представників британської школи соціальної антропології Броніслава Малиновського і Альфреда Радкліфф-Брауна міська повсякденність розглядається з позицій структурного функціоналізму. А саме, різні форми культурного життя описувалися й вивчалися в цілісності й взаємозв'язку, натомість питання динаміки розвитку культури взагалі не розглядалися. Малиновський трактує світ міста як світ людини — певну

культурну реальність у якій соціальні відносини між індивідами є домінуючими порівняно з будь-якими іншими процесами в культурі.

Учений розглядає міську культуру як локальну й комплексну структуру — цілісний механізм. Людина, яка живе в місті занурюється у його зовнішній (фізичний) і психічний простір (середовище) шляхом своєї природної здатності адаптуватися [111].

Культуру Малиновський розглядає як сукупність інститутів і механізм для задоволення фізіологічних та психічних (первинних) та породжених самою культурою (вторинних) потреб людини. На його думку, будь-яке суспільство є сукупністю самобутніх функціонально діючих інститутів, що забезпечують існування й свідомість людини як члена суспільства.

На відміну від Малиновського Радкліф-Браун досліджує формування процесів культури. Місто вчений розглядає з позиції культурної генеалогії та суспільної конфігуративності, які є важливішими ніж локальні зв'язки між індивідами. На думку дослідника місто і його культурний потенціал здатні задовольнити базові потреби всього суспільства загалом, а не лише кожного окремо взятого індивіда.

Важливими у вивченні проблем міської культури стали ідеї Франца Боаса, Бенджаміна Ворфа та Едварда Сапіра. Представники американської соціальної антропології вдалися до застосування лінгвістичних методів у дослідженні повсякденності. Зокрема, Едвард Сапір вважав мову потужним інструментом розвитку суспільних відносин (символ соціальної солідарності).

Серед найвідоміших дослідників повсякденності необхідно назвати засновника феноменологічного напрямку в соціології Альфреда Шюца, автора аналізу структур людської повсякденності, викладеної у фундаментальній праці «Смислова будова соціального світу» (1932). На думку вченого, саме у міській культурі практики буденності безпосередньо і найбільше співвідносяться із соціальним світом людських взаємин. Водночас, у своїй роботі «Смислова структура повсякденного світу» Шюц наголошує на тому, що знання про світ у якому перебуває людина завжди є

не повними, не зважаючи на впевненість і переконання індивіда щодо повноти своїх знань [101]. Ідеї вченого є особливо важливими з точки зору застосування феноменологічного методу у дослідженні культурної реальності міста. Дослідник виокремлює множинні структури повсякденності, розглядає місто як світ людей із різних соціальних станів (забезпечених, бездомних, божевільних), отримуючи щоразу усе нові смислові й символічні виміри для інтерпретації повсякденності [100, с. 166].

У культурній антропології також існують важливі наукові підходи до вивчення культури міста зокрема. На думку Крістофа Вульфа [16, с. 8], в основі антропологічних досліджень лежить власне безпосередній аналіз культури крізь призму її історичних форм, загальної генези, структурних особливостей тощо, а також людської поведінки, згенерованої під впливом інститутів та культурних цінностей.

У середині 20-х років ХХ століття дослідження проблем урбаністики і повсякденності набуло особливої актуальності в історичній антропології. Першими у цій галузі стають французькі історики. Дослідники згуртувалися довкола заснованого у 1929 році журналу «Аннали», очолюваного Марком Блоком [35] і Люсьєном Февром. Зміст видання, що зосереджувався насамперед на проблемах процесуального і плюралістичного характеру людських історій був присвячений широкому колу питань із вивчення повсякденної культури урбаністики.

Загалом, наукові розвідки вчених мали на меті представити історію як фундаментальну міждисциплінарну науку про людину, беручи до уваги різноманітні події, що безпосередньо не належали до офіційної історії. Такий підхід змінював пріоритети історичного пізнання загалом. Головним об'єктом вивчення стала людина з погляду її повсякденного існування та маргінальних практик у культурі.

В основі нового наукового підходу лежить відчуження й відсторонення від оцінки та вивчення соціально значущих подій і явищ історії. Виникають нові можливості та перспективи пізнання іншої — повсякденної реальності [16, с. 66]. Предмети і явища матеріального й

духовного світу міста постають як інструмент для вивчення структури міського повсякдення, оскільки саме артефакти здатні акумулювати у собі приховану буденність, монументальність і неповторну своєрідність [114, р. 136]. Повсякденне життя міста виступає як невичерпне середовище прихованих стратегій людського буття, а аналіз буденних міських практик набуває значущості як рух від елітних практик культури до розуміння культури як феномена певного способу життя.

З історичного погляду у дослідженні повсякденного життя міста домінував феноменологічний підхід, запропонований засновником історико-антропологічного аналізу Марком Блоком. Сутність підходу полягає у можливості зануритися у буденну культуру речей і не сприймати історію як стрічку логічно простежуваних подій. На думку вченого, оскільки безпосереднє сприйняття минулого є не можливим, міську повсякденність необхідно вивчати комплексно, за допомогою знаків і речей, що є носфіями сенсів людської природи. Саме людська свідомість має здатність розпізнавати текстові, матеріальні, географічні або мовні «сліди» минулого. І все, до чого доторкається людина, — говорить, пише чи виготовляє, — має і повинно давати знання, — пише Блок у своїй праці «Апологія історії» (1949) [7, с. 25].

Марк Блок пропонує також вивчати людину як продукт часу у якому вона живе і переконаний, що будь-яке слово несе на собі відбиток епохи. У зв'язку з цим, ставлення до історії як до «красного письменства» є неможливим та потребує створення відповідного понятійного апарату і наукового дискурсу. На думку вченого досліджуючи міську повсякденність необхідно також враховувати саме ті реально існуючі фактори людського життя, які досі залишалися прихованими та не проаналізованими наукою. До них належить мовна картину світу, звички, традиції, міфологеми, основоположні соціальні, вікові й інші базиси — тобто все, що вкладається у загальне поняття культурного менталітету. Потенціал дослідження повсякденної свідомості — неосяжний. Будь-яка дрібниця має свій історико-антропологічний смисл і є зрізом у якому розкривається вся культура та її

цінності. Культурні смисли завжди присутні у повсякденній свідомості. Вони втілюються у побутових деталях, відображаються у літературі, живописі, або у предметах матеріальної культури загалом. Усе це, є неосяжним полем для дослідження повсякденної культури, зокрема — міської повсякденності.

На думку іншого історика Люсьєна Февра, у місті, як в апогеї і символі цивілізаційного розвитку присутні численні дрібні події, не здатні вплинути на хід історії загалом. Водночас для їх фіксації та розуміння потрібен особливий мікроаналіз історії, її антропологізація.

На думку Михайла Крома, період олюднення історії припав на той час, коли історіографічний маятник почав рухатися від аналізу нерухомих структур до вивчення мотивів вчинків людей, стратегій їхньої поведінки [46, с. 6]. Місто та його історія почали сприйматися не лише як низка значущих для історії подій чи результат діяльності окремих особистостей, а як специфічні зміни у повсякденній свідомості щодо основоположних засад життєвого світу. Таким чином, завданням діячів історичної антропології було зрозуміти місто і його повсякденність за допомогою символічного сенсу буденних практик певного історичного періоду, а також у контексті перспектив історичного розвитку людського буття загалом. Згідно з цим, великого значення набуває дослідження історії та співвіднесення приватного і загального, індивідуального та колективного, вивчення локальних процесів та мікроявищ міста крізь призму зв'язів історичної антропології з соціальною та психологічною антропологіями.

У працях учених чиказької школи (Ентоні Берджесс, Родрік Д. Маккензі, Річард Парк, Льюїс Вірт, Льюїс Мамфорд), просторові аспекти міста досліджувалися у зв'язку з соціальними процесами. Зокрема Льюїс Вірт у своїй роботі «Урбанізм як спосіб життя» (1938) розглядає місто з точки зору системи соціальної організації, фізичної структури, а також як комплекс відносин та ідей [115, р. 6]. Урбаніст Ллойд Вернер пропонує досліджувати міське життя за допомогою антропологічних методів первісних культур. Найбільш універсальним виявився підхід Льюїса Мамфорда. Беручи до уваги

щільність простору для проживання людей в одному місті учений вихначає поняття «міщани» —ті, які завжди живуть у присутності іншості [110, с. 23].

Загалом, дослідники чиказької школи є представниками відомої у наукових колах модернізаційної парадигми дослідження міста. У їхніх працях місто тлумачиться як основний атрибут становлення і розвитку індустріального суспільства. Такий підхід є важливим методологічним кроком, що дає можливість глибоко вивчити соціальний устрій і середовище міст індустріальної епохи, зокрема їхню структуру і типологію; соціальні, економічні, політичні та міграційні процеси; особливості явищ злочинності, бідності і багатства. Усі ці чинники безумовно впливають на формування повсякденного життя міста як упорядкованого соціокультурного світу.

Подальший розвиток ідей чиказької школи проходив у руслі позитивістських кількісних досліджень, представниками яких були Кевін Лінч, Едвард Саїд, Гаятрі Співак, Гомі Бгабга, Діпеш Чакрабарті. У праці Діпеш Чакрабарті «Образ міста» (1960), автор аналізує так звані ментальні карти міста — створювані людьми внутрішньо зв'язані й передбачувані способи розуміння світу, що їх оточує. Загалом, послідовники чиказьців-біхеовіристів та Кевін Лінч у своїх дослідженнях прагнули дати відповідь на запитання: як люди орієнтуються у місті і яким чином організують свої маршрути пересування та дійшли висновку, що здатність людини запам'ятовувати шляхи, межі, ареали, схожі між собою предмети робить місто подібним до художнього твору, текст якого добре прочитується завдяки помітним і видимим об'єктам, що викликають у свідомості спостерігача відповідні образи [106, р. 18]. Поступово, з плином історії ідеї чиказької школи вичерпали себе. На зміну їм розвинулися теорії лос-анджелеської школи та марксистська антропологія. Започатковані лос-анджелеською школою теоретичні засади постмодерністської урбаністичної антропології спиралися на міждисциплінарний підхід у вивченні сучасної їм картини світу міста, зокрема Лос-Анджелесу. Ці ідеї знайшли відображення у дослідженнях інших урбаністичних ареалів, зокрема Франкфурту, Ріверсайді, Сан-Бернадіно. Об'єктами постмодерністських рефлексій найчастіше

вступали проблеми периферії міста, множинності і поетики інтерпретації міського середовища, питання статусу влади та уявного, індустрія розваг, питання деіндустріалізація, алогічність розвитку міської культури.

У марксистській урбаністиці всі проблеми та явища стосовно міського повсякдення розглядалися з точки зору капіталізму, а осмислення міста мало певну чітку стратегію. Відомий урбаніст Анрі Лефевр досліджуючи проблему повсякденності виділяє одну з найособливіших її рис — спонтанність, як здатність протистояти буденній рутині. На думку вченого, близька від рутини повсякденність наближає її до змістовного дозвілля.

У дослідження повсякденності Лефевр називає кілька типів осягнення міської реальності (простору), зокрема це:

1) сприйняття (просторові практики за рахунок яких продукуються суспільні відносини і створюється повсякденність);

2) розуміння (види знання, репрезентацій і дискурсів, що для осмислення повсякденності);

3) проживання (простори у яких безпосередньо ця повсякденність репрезентується) [50, с. 141–147].

Представник марксистської антропології Мішель де Серто, досліджуючи проблему повсякденної урбаністики керується поняттям просторових історій, беручи до уваги те, що живучи у місті, людина щодня прокладає собі маршрут, проходить від однієї точки до іншої. Наповнений особистим смислом шлях людини у місті, її особистий маршрут, є також показником певним чином структурованого соціального життя міста [107, р. 96]. Натомість австралійський антрополог Меган Морріс припускає, що теорія Серто є надмірно абстрактною. З ученою погоджується і Найджел Тріфт [106], як представник антропологічної географії він впевнений, що вивчати необхідно лише той прихований від людського ока текст міста, який не можна описати словесно, оскільки мова є головним ресурсом соціального життя. Послугуючись теорією Серто в осмисленні міської повсякденності антрополог Марк Оже виокремлює у вивченні міста, так звані анонімні зони (не-місця). Це, насамперед, такі міські простори, з якими людина не

ототожнює себе особисто у повсякденному житті (вокзали, аеропорти, перехідні зони, ринки) [105].

Питання міської повсякденності перебували в колі наукового осмислення також представників гендерної антропології (Меріон Робертс, Жаклін Тіверс, Лінди МакДоуелл, Анджели Макробі), яку вони вивчали крізь призму феміністичного дискурсу. Їхні дослідження розгортаються довкола феномена гендерного міста, чоловічих і жіночих практик, стереотипів поведінки чоловіків та жінок. Прихильники феміністичного погляду доводять переважання у міських культурних практиках чоловічого погляду, зокрема у літературі, живописі, фотографії і дизайні. Домінування в окремих соціальних місцях і територіях чоловічих маркувань, свідчить про формування образу міста насамперед як чоловічого світу, що призводить до викривлення урбаністичної культури загалом. Маскулінність, на їхню думку, проявляється навіть у неможливості жінки здійснити тривалу прогулянку великим містом наодинці, а також у взаєминах між чоловіком і жінкою у приватному та публічному просторі міста [92, с. 102–104].

Нині урбаністична антропологія набуває все більшого розвитку. Головне завдання урбаністики полягає у вивченні досвіду культури міста як середовища різноманітних стратегій людського буття (суб'єктних, просторових, тілесних, економічних, повсякденних, текстуальних), із урахуванням амбівалентного характеру міської реальності.

Таким чином, в сучасній гуманітаристиці склалися характерні моделі й методологічні підходи до осмислення проблем міської повсякденності. Більшість парадигм апелює до пізнання людського буття в місті, його репрезентацій чи контекстів:

— З погляду соціальної антропології місто акумулює у собі суспільні взаємини та інститути, а також є виразником цінностей, що регулюють життя людей.

— Культурна антропологія досліджує місто і його повсякденну реальність на рівні структуралізму.

— Історична антропологія нині відійшла від тлумачення міської історії як низки подій і звертається до трактування повсякденних людських практик у різні періоди історії та культури.

— В осмисленні міста урбаністична антропологія є найбільш універсальною, прагнучи розкривати проблему на межі з соціальною філософією, географією, політологією.

— Особливий аналітичний підхід у дослідженні міської повсякденності пропонує філософська антропологія. Дослідження у цій сфері апелюють до фундаментальних засад людського буття, міська повсякденність характеризується як замкнений і водночас відкритий для життя світ.

1.2. Наукові підходи до вивчення джерел з культури повсякденності.

Текстові джерела особового походження — важливий матеріал для дослідження історії та культури повсякдення. У працях сучасних вітчизняних і зарубіжних вчених дослідження міського середовища, його соціального простору і повсякденних практик за допомогою джерел особового походження набуває усе більшої актуальності. Так звані еґо-документи — епісторярії, щоденники, спогади, автобіографії, записки, есе ін., у порівнянні з офіційними джерелами мають перевагу, особливо з ґносеологічної точки зору, оскільки :

— виступають як елемент духовного побуту певного історичного часу [22];

— характеризують ментальні й поведінкові традиції середовища, до якого належать [99];

— здатні транслювати знання і досвід своєї історичної епохи і культури на рівні повсякденних уявлень.

Мемуарні джерела завжди були і є носіями історичної пам'яті, «засобом “духовної наступності поколінь”, показником рівня цивілізованості суспільства, його свідомого ставлення до свого минулого, й, у такий спосіб, до свого існування взагалі [88, с. 43]». Мемуари (від лат. *memoria* — пам'ять)

— це письмові історичні свідчення, що представляють собою написані від першої особи спогади автора про минулі події, учасником або очевидцем яких він був.

У науковій літературі терміни «мемуари», «мемуаристика», «мемуарна література» часто вживають як синоніми. Ототожнюють також поняття «мемуари» і «спогади». До спогадів налічують усі види розповідей окремих осіб про своє минуле: про життя, час, події, людей, відомих авторам через особисте спілкування або з розповідями інших людей. Найчастіше саме значущість особи мемуариста обґрунтовує його право на написання спогадів про себе та життя суспільства у якому він жив. Мемуаристика має свою історію. У XVII–XVIII століттях мемуарами називали літописи, журнали, записки, життя святих, історії. У XIX столітті у наслідок демократизації кіл мемуаристів, до їх лав увійшли чиновники, духовенство, вихідці з міщанських верств; до колишніх самоназв особових свідчень і оповідань додалися нові назви: мемуари, спогади, автобіографія.

У сучасній гуманітаристиці інтерес до спогадової літератури набув мультидисциплінарного характеру. Мемуаристика досліджується з погляду різних наук — історії, соціології, психології, лінгвістики, а тому підходи до вивчення цього різновиду особових джерел різняться.

Серед найбільш поширених підходів — інформаційний, який дає можливість проаналізувати особові джерела з погляду документальних свідчень про реальну дійсність минулого, зафіксовану в письмовій формі. Згідно з цим підходом, мемуари належать до історичних джерел та відображають спосіб життя автора і його оточення, зафіксовано особливості поведінки людей у конкретних обставинах, висвітлено індивідуальний стиль як окремих громадян, так і різноманітних соціальних верств, відтворено мозаїку життя соціуму загалом. Мемуари «містять певний культурний код (у якому враховано мовний етикет, етнічну чи соціальну приналежність, конфесійні упередження, стать, пріоритети мікрогрупи, освіту, ідеологію, родинну традицію, підсвідомі комплекси тощо)» [37, с. 54].

В основі комунікативного підходу до вивчення мемуаристики покладено концепцію «індивідуації» К. Юнга [103]. Її сутність полягає в наявності між особою (суб'єктом спогадів) і суспільством «вторинних зв'язків», завдяки яким людина усвідомлює своє місце у двох площинах — екзистенціальній (зв'язки зі своїм соціально-культурним середовищем — добою, сучасниками, з конкретною соціальною групою і т.п.) та еволюційній (зв'язки з попередніми й наступними поколіннями, преребігом історичного часу). Відповідно до цього підходу, мемуари найбільш послідовно втілюють процес самопізнання особистості. Окрім усвідомлення суб'єктом спогадів міжособистісних зв'язків, мемуарист також усвідомлює й автокомунікативні зв'язки (М. Румянцева) [83, с. 466], завдяки яким вдається виявити позицію самого автора, його особисте ставлення до відтворюваних подій та ступінь включення в історико-культурний процес.

Біографічний підхід вважають засадничим у дослідженні мемуаристики, оскільки він передбачає безпосереднє вивчення життєвого шляху й продуктів творчої діяльності окремої особистості. Зауважимо, що виникнення біографіки як напряму гуманітарного знання позиціонує її як «синтетичну» науку про людину та висуває ряд проблем, пов'язаних із джерелами створення біографій, серед яких мемуари відіграють першорядну роль. До того ж біографія, своєю чергою, стає об'єктом наукової рефлексії.

На відміну від названих вище підходів, вивчення мемуаристики з погляду культурології спрямоване на розкриття когнітивного потенціалу джерела в межах культурологічного дискурсу. Специфіка культурологічного дискурсу обумовлена поліцентричністю культурології, яка так само, як і культура, «вся твориться на кордонах» (М. Бахтін). Перебуваючи на перетині дисциплінарно усталених наук — філософії, етнології, естетики, мистецтвознавства, надто — літературознавства й психології, а також семіотичних наук — семіотики, герменевтики, епістемології тощо, сучасна культурологія прагне до вироблення відповідного понятійно-категоріального апарату, утвердження власної словесної семантики, способу вираження думок та смислів [84, с. 45].

Сучасне наукове й методологічне обґрунтування культурологічного дискурсу перебуває у процесі становлення, водночас відрізнити його від будь-якого іншого можливо. На відміну від філософського, культурологічний дискурс не обмежується застосуванням раціонального мислення, у його арсеналі міститься значна кількість емпіричних фактів. Характерним для культурологічного дискурсу є використання різноманітних форм та видів когнітивної діяльності, підвищений інтерес до профанного та буденного, застосування аналізу різноманітних аксіологічних проблем, тлумачення понять і феноменів повсякденності, зокрема тих, що стосуються ментальності.

Найважливішим чинником вироблення культурологічного дискурсу є робота зі словом. У слові закодована інформація, реально існуюче, знання про присутність людини в культурі. На думку Хорхе Луїса Борхеса, саме слово здатне віднайти необхідний сенс, щоб розкрити сутність людського життя. Слово є центральним елементом будь-якої культури, оскільки по-справжньому в життя культури, в її пам'ять входять тільки вербалізовані смисли, ті, які «проговорюються» у слові [78, с. 5–24]. Дослідження мемуарних джерел зумовлює широкі можливості з позиції інтердисциплінарності культурологічного знання.

Для аналізу мемуаристики з погляду культурології варто взяти до уваги дві ключові характеристики культури:

а) наявність автора, як головної дійової особи, яка відтворюючи власний життєвий досвід, водночас є і суб'єктом, і об'єктом культури;

б) амбівалентність самого джерела як об'єктивно існуючого діалогу автора і культури, у якому виявляється протиставлення індивідуального й загального, особистості та соціуму. Зауважимо, що в мемуаристиці діалогічність набуває більш об'ємного, поліфонічного звучання і виявляється у формі внутрішнього діалогу автора з персонажами, з самим собою, із читачем, або у формі «метадіалогу» — з іншими творами, зі своєю епохою, майбутнім.

Функціональність мемуаристики спрямована на забезпечення безперервності культуротворчого процесу та реалізацію основних функцій культури — інформаційної, комунікативної, інтеграційної, аксіологічної, людинотворчої тощо:

— мемуаристика базується на ретельному відборі життєвого матеріалу, що призводить до концентрації у спогадах тих фактів, осіб, подій, ідей, які важко віднайти в інших джерелах;

— мемуари здатні «експлікувати механізми живої комунікації, відтворювати моменти живого спілкування, напругу життєвого середовища, здійснювати рефлексію не відсторонену, а включену в комунікативний життєвий простір» [44, 6–7];

— мемуари є носіями соціальної пам'яті, у них «“проговорюється” епоха, її специфіка, атмосфера [37, с. 58]»;

— мемуари висвітлюють минуле як «індивідуально-персоналізований зріз часу» й водночас містять «відбиток громадського смаку в широкому розумінні [37, 55]»;

— мемуаристи постійно (свідомо чи підсвідомо) виходять на «вічні проблеми», розглядаючи їх з різних поглядів та різних смисложиттєвих категорій.

У з'ясуванні жанрової сутності мемуаристики постає питання атрибуції: хто і з якою метою пише мемуари? Із цих позицій розрізняють мемуари-автобіографії та мемуари-«сучасні історії». Мемуари-«сучасні історії» (так звані історичні мемуари) зорієнтовані на оприлюднення в майбутньому. Пріоритетним для них є детальний, хронологічний виклад інформації про суспільно значущі події та явища. Однією з характерних ознак історичної мемуаристики є панорамний виклад матеріалу та наявність значної кількості портретних характеристик як квінтесенцій свого часу, які виявляють ментальний контекст. Натомість мемуари-автобіографії адресовані насамперед нащадкам, зорієнтовані на узагальнення індивідуального життєвого досвіду автора та оприсутнення у них внутрішньо-родинних зв'язків суб'єкта спогадів [30, с. 634].

Основним джерелом написання будь-яких спогадів є пам'ять автора, відповідно до чого розрізняють такі ключові характеристики мемуарного джерела: ретроспективність, достовірність, авторська суб'єктивність.

Ретроспективність — одна з ключових особливостей мемуаристики, оскільки між часом написання мемуарів та відтворюваними подіями неодмінно лежить певний проміжок часу. Він може бути абсолютно незначним (у щоденниках, листах, дорожніх нотатках), так і як завгодно великим (у спогадах, автобіографіях, літературних портретах, картинах). Очевидно, що віддаленість часу написання спогадів від описуваних подій призводить до появи в тексті ненавмисних помилок, що ставить під сумнів достовірність джерела загалом. Правдивість мемуарів безпосередньо залежить від особистої зацікавленості автора, а також від умов роботи над мемуарним твором (що, звичайно, слід обов'язково враховувати). На достовірність джерела особливим чином впливає суб'єктивність поглядів мемуариста, його життєва позиція, світоглядні орієнтири, тип мислення, емоції, свідомі і навіть підсвідомі імпульси. Водночас суб'єктивність є об'єктивною та невід'ємною особливістю мемуаристики. Саме в суб'єктивності джерела зосереджено виразний відбиток індивідуальності автора, його особистісне розуміння і бачення світу, ставлення до описуваних подій [40], а також доба та умови в яких створювався культурний текст.

Очевидно, що писати мемуари під силу не кожному. Імпульсом до їхнього створення є готовність людини поділитися своїми міркуваннями стосовно прожитого життя, а також — усвідомлення значущості своєї біографії як для самого себе, так і для суспільства загалом. Написання мемуарів вимагає від автора й хисту митця. Традиційно творцями спогадів стають письменники, музиканти, учені, художники, відомі історичні діячі, професійні досягнення яких, як і сама біографія, викликають суспільний інтерес. Проте, як правило, найбільшу увагу громадськості привертали мемуари видатних осіб, які до того ж ретельно вивчалися й публікувалися навіть за життя їхніх авторів, а спогади маловідомих осіб залишалися непоміченими, забутими. Слід взяти до уваги й той факт, що більшість

маловідомих або нині забутих мемуаристів, жили зазвичай не в столиці, а в невеликих містах та містечках, тож їхній спадок, як правило, залишається молочивченим. Саме ця спадщина, на нашу думку, і становить основу регіональної мемуаристики, яка до сьогодні є не оприлюдненою та не дослідженою. У силу різноманітних обставин, нині більшість свідчень або втрачені, або перебувають у забутті. У зв'язку із цим і поняття регіональної мемуаристики ще не набуло наукового осмислення.

Характеризуючи джерела регіональної мемуаристики за змістом, стає очевидним їхнє максимальне наближення до проблем повсякденності. У більшості цих текстів переважає життєпис у деталях, натомість набагато менше представлений суспільний контекст: поодинокі висвітлюються події суспільно-політичного чи громадського значення. Очевидно, це пов'язано з тим, що авторами спогадів переважно ставали особистості не «першого ряду», а «другого» чи навіть «третього» ряду. Водночас усі ці джерела є не менш цікавими з дослідницького погляду. Адже, на думку музеєзнавців саме свідчення звичайної людини, яка не прагне «вписати» власний життєвий досвід в історичний контекст, демонструють найбільш тісний зв'язок з емпіричною реальністю. Лексика регіональної мемуаристики, як правило, далека від офіційної. Вона є невимушеною, образною та емоційно забарвленою. А малоістотні (на перший погляд) життєві подробиці, на які зазвичай рясніє спогадове джерело, здатні максимально увиразнити та наблизити ментальний образ і «дух» свого часу до читача.

Поряд із вербальними джерелами особового походження актуальними у дослідженні міської повсякденності є візуальні артефакти. Проведення досліджень за допомогою візуальних джерел значно розширює спектр наукового пізнання, розгортаючи цілу стрічку з життя людини і суспільства загалом [41]. Образи фотознімків акумулюють у собі величезний життєвий досвід усіх причетних до нього суб'єктів і здатні у предметних образах і формах транслювати уявлення про життєвий світ до якого вони належать, зокрема людські стосунки, смаки, пріоритети, культурні традиції певної епохи.

У сучасному науковому просторі візуалістика існує як окрема наукова галузь. Найактивніше візуалістику досліджують зарубіжні вчені, зокрема представникам семиотичного (М. Алварато, В. Берджин, А. Бергер), дискурсивного (Р. Брекнер, Р. Краус, Л. Малві), постмодерністського (Г. Поллок, С. Холл, У. Еко), постструктуралістського (П. Бурдьє, Р. Барт, Т. Ван Дейк, М. Фуко) напрямів. Найближчими до осмислення феноменів культури повсякденності за допомогою візуальних джерел є представники британської школи М. Джей, Л. Картрайт, М. Штрукнер. Методом візуальних досліджень повсякдення досконало володіють вітчизняні філософи та історики О. Петровська, В. Савчук, А. Усманова, О. Коляструк, Н. Козлова, М. Коцюбинська та інші.

1.3. Умови розвитку українських міст на зламі ХІХ–ХХ століть.

Усвідомлення неминуче наростаючої швидкоплинності життя — свідчення важливого онтологічного зсув, що стався у житті людини на межі ХІХ–ХХ століть [35, с. 181]. Динамічні процеси урбанізації змушували жителів міст пристосовуватися до нових життєвих ритмів та порпи безліч перспектив, сприймали їх як виклик своїм фізичним і духовним можливостям. Особливості та наслідки урбанізації наприкінці ХІХ і початку ХХ століть знайшли своє яскраве відображення в літературній творчості модерністів Джеймса Джойса, Роберта Музіля, Марселя Пруста, Томаса Манна. У творах цих авторів показано як процеси урбанізації вплинули на зміну часових концепцій людської історії, їхнє суспільне життя і повсякдення.

Повсякдення, разом зі святковим життям — рівноцінні явища, що забезпечують в житті міста неоднорідність культурного простору і людського буття в ньому. Повсякдення характеризується постійною повторювальністю подій, що розгортаються у єдиному ритмі та монотонній повторюваності. Власне монотонність, і є атрибутом буденності у якій «як у тотальній безформності частковість зливається у загальний часовий потік» [89, с. 357].

Роберт Музиль у своєму романі «Людина без властивостей» дає ілюстрацію парадоксу буденності. На думку автора, людині неможливо вберегти свою людяність у буденних ритмах міста. Перебуваючи у міському просторі вона залишається віч-на-віч із собою [71, с. 26].

Суперечливі процеси модернізації межі ХІХ—ХХ століть не одразу вплинули на повсякденне життя українських міст. Попри те, що індустріалізація розділяла людину з природою, міський побут українських поселень, ще досить тривалий час залишався з ознаками патріархальності, а традиції та уклад ще довго нагадував про традиції батьківських селянських сімей.

У містах робітнича родина мешкала переважно у найманих квартирах ліжково-комірчиного типу. Обстановка в них була дуже скромною: дошки для постелі замість ліжка, іноді матрац, стіл та кілька табуреток, скриня, найпростіші предмети посуду. Родини із кваліфікованих робітників мали змогу утримувати невелике підсобне господарство у вигляді присадибної ділянки, худоби, косовиці. Харчування у робітничому середовищі було простим, але повноцінним. Готували, їли та відповичали часто у родинному колі. Вечорами, зазвичай також лагодили, шили, майстрували, читали.

На початку ХХ століття робітничі сім'ї за складом уже помітно відрізнялися від селянської. Робітничі родини були значно меншими за кількістю дітей, а суворе дотримання усіх традиційних культурних звичаїв поступово виходило з моди. Більш помітними були зміни у внутрішньо сімейних стосунках між членами родини і стосувалися розподілу обов'язків між членами родини. Молодь усе більше прагнула до рівноправ'я з батьками, до незалежності у стосунках між чоловіком і жінкою.

За Всеросійським переписом населення 1897 року українська сім'я мала такі середні показники: у Харківській губернії — 6,2 особи; Таврійській та Катеринославській губерніях — 6,1 особи; у Полтавській, Чернігівській, Волинській і Київській губерніях — 5,7 осіб; у Подільській — 5,2 та

Бесарабській губерніях — 5,1 особи. На Галичині, Буковині, Закарпатті показники були подібними [40].

Висококваліфіковані робітники у містах були писемними й освіченими, мали змогу виписувати газети й журнали, користуватися заводськими й земськими бібліотеками. Їхнє дозвілля складалося також зі знайомства з аматорським театром, або участі в ньому. Поширеним було відвідування кінематографа, публічних лекцій, виставок. Найвідвідуванішими закладами культури для робітників ставали народні будинки, недільні школи, самодіяльні мистецькі колективи. Загалом же культурний рівень трудящих в українських містах був досить низький.

У дворянських родинах на початку ХХ століття рівень культури, а також можливість урізноманітнити своє дозвілля були значно вищими. У сім'ях особливого значення надавали вихованню дітей. Дворяни віддавали своїх дочок до приватних пансіонів та інститутів шляхетних дівчат, де їх навчали точним наукам, мовам, мистецтву. Для синів кращою вважалася кар'єра військового. Становий розподіл, що існував в українських містах цього періоду відповідним чином відображався і на характері повсякденного життя. Воно фактично було різним для різних верств населення.

На специфіку тогочасного міського повсякденним докорінним чином впливали зміни, що відбулися у суспільстві наприкінці ХІХ століття. Жінки стали поступове завойовувати своє право на освіту. Про це свідчить, зокрема й виникнення на теренах імперії цілої низки освітніх установ для жінок: жіночі гімназії Міністерства народної освіти (233), жіночі гімназії відомства імператриці Марії (31), приватні жіночі навчальні заклади (гімназії і прогімназії) (56), жіночі інститути (30), жіночі єпархіальні училища (40) та інші заклади. За статистикою губернських звітів 1897 року кількість дівчат, які почали вступати до шкіл в українських губерніях, майже на 2 % відсотки переважала кількість хлопців, які бажали навчатися.

Наприкінці ХІХ століття на урбанізаційні процеси в українських містах вплинули процеси еміграції. Зростаючі капіталістичні підприємства у містах потребували більш потужної робочої сили. Населення українських міст

починало зростати і за рахунок збільшення чисельності меншин, так званих земляків, які поверталися на Україні із сусідніх територій, насамперед російської. У той час кількість росіян серед усього населення України складала близько 12 %. На територіях Лівобережної та Півдній України разом із русифікованими українцями кількість росіян становила більшість усього міського населення. На Правобережній Україні більшість серед усього дворянства України становили поляки (60 %). Найбільший природний приріст населення українських міст мали євреї. Їхнім осередком, до речі, найбільшим серед меншин світу, була Одеса. В Одесі євреїв налічувалося більше половини міського населення.

Наприкінці XIX століття українці (особливо сільське населення) масово мігрували переважно на Кавказ, у Середню Азію, Новоросію, на Далекі Схід та у Сибір. Більшість з них залишали рідні місця вимушено, через брак необхідних засобів для існування. На той час царський уряд реалізовував масштабну за розмірами програму переселення. У 1896–1914 роках з 9 українських губерній переселилися понад 1 мільйон 619 тисяч українців до Сибіру і Далекого Сходу. Із території Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, що були найвіддаленішими землями Австро-Угорської імперії, селяни переселялися здебільшого за кордон у різні країни Європи. Ісперський уряд Австро-Угорщини виявився не здатний забезпечити жителів українських сіл вільними землями для проживання [23].

Натомість уряди таких країн як Канада, США і Бразилії із задоволенням зустрічали потік емігрантів з України. Усі бажаючі без професій мали змогу влаштуватися чорноробами на фабриках, шахтах і заводах. Загалом, чисельність української імміграції до США наприкінці XIX століття складала більше ніж 200 тисяч осіб. Далеко від батьківщин українців намагалися зберігати свої національні традиції, об'єднувалися в діаспори, щоб усвідомлювати себе єдиною культурною спільнотою і не втрачати свого національного коріння.

Як бачимо, зростання міського населення завдяки поліпшенню умов праці й медичного обслуговування призводила до появи зайвої робочої сили

у містах, що вплинуло на посилення процесів міграції українців за межі своєї держави. Істотних змін зазнало й становище жінки у суспільстві. Жінки мали ширший доступ до освіти і все активніше долучалися до різних суспільних і виробничих сфер міського життя.

Загалом, серед найголовніших наслідків урбанізаційних процесів межі XIX–XX століть можна виокремити такі:

- Зростання ринку робочої сили і житла у містах;
- Розвиток освіти, науки, мистецтва й просвітництва;
- Формування сучасної міської сім'ї;
- Виникнення нових видів дозвілля.

Городяни першими почали долучатися до новинок технічного прогресу: водопровіду, електричного освітлення, телефону, парового опалення, механічного транспорту, кінематографу. Ці та інші засоби комунікації стали невід'ємними складниками повсякденного життя здебільшого усіх великих та губернських українських міст.

Технічні новинки з'являлися найчастіше в торгівлі та промисловості. Більш заможні мешканці міст прагнули придбати і мати у своєму домі швейну і друкарську машинку, грамофон, фотоапарат, велосипед.

Домашній побут початку XX століття із кожним роком усе більше вдосконалювався. Як носії комфорту технічні засоби ставали надійними помічниками людини у повсякденному житті. Технічні новинки дуже швидко поширювалися і набували популярності. Цьому, зокрема сприяла цінова доступність виробів, що виготовлялися одразу у різному ціновому діапазоні — більш дорогому і дешевшому варіантах. Таким чином виробники прагнули здешевити свою продукцію та обійти своїх конкурентів у боротьбі за платеспроможного споживача, насамперед середнього достатку.

Прискорені темпи міського життя, транспортна мобільність, переваги міського комфортного житла заохочували городян до швидких змін у домашній обстановці, дозволяли легко й швидко переїжджати з місця на місце, винаймати найбільш зручне для проживання помешкання. Тож, основним типом житла на межі XIX–XX століть для городянина стає

орендована квартира. Ціни на такі помешкання були різними й коливаються в залежності від рівня забезпеченості, уподобань та соціальних запитів винаймачів. Типова міська оселя складалася з кількох різнофункціональних приміщень, зокрема: вітальні, їдальні, кабінету і спальні. Кожна кімната мала відповідний, часто мінімальний набір меблів та характерне оздоблення. Квартири винаймали з урахуванням чисельності родини та рівня забезпеченості сім'ї.

Модною тенденцією тогочасних помешкань була схильність до прикрашання інтер'єру різними дрібничками. Це пов'язано, з одного боку, зі зростанням у містах рівня життя представників середнього класу й інтелігенції, а з іншого — із ціною доступністю предметів «розкоші», що здешевіли у наслідок масового промислового виробництва. Важливим атрибутом часу в інтер'єрі городян стає фотографія.

Загалом, поширення стилю модерн в архітектурі та побуті на початку ХХ століття висувало свої особливі закони. Найголовнішим у формуванні житлового простору мала стати функціональна доцільність. Змінилися і правила облаштування будівель. Атрибутами комфортного модерного житла були: гарне освітлення, наявність опалення та вентиляції приміщень.

На зламі ХІХ–ХХ століть особливого стрімкого розвою набувала реклама. Реклама стала атрибутом урбанізованого суспільства. Завдяки їй формувався попит населення на товари та послуги, доносилися інформація про різноманітні новинки, доводилася перевага того чи іншого товару над іншими, покупці заохочувалися до придбання різноманітної продукції та послуг. Під вплив вуличної реклами потрапляли насамперед мешканці міст. Рясно заповнивши вивісками стіни будинків, вітрини магазинів, банків, кафе вулична реклама послідовно й цілеспрямовано пливала на масову свідомість городянина.

Зміст та оформлення тогочасних оголошень свідчить, про те, що на початку ХХ століття рекламна індустрія мала потужні оберти. В арсеналі рекламодавців широко застосовувалися такі рекламні засоби як графічне зображення товару, образ і логотип торгової марки; використання емоційного

закличного лозунга, яскравого малюнка або салогана як логічної аргументації для придбання покупцем товару. Для залучення якомога більшої кількості споживачів у містах систематично проводилися рекламні кампанії, здійснювався остаточний або сезонний розпродаж товарів, оголошувалися різноманітні заходи, конкурси.

Найпомітніший вплив на повсякденне життя пересічного мешканця міста того часу мала європейська мода. Детальний аналіз тогочасних джерел свідчить про те, що закордонні модні тенденції найістотніше виявляли себе у повсякденному житті через вбрання городян та в оформленні інтер'єру їхніх жител.

Саме мода стала однією із найважливіших ілюстрацій культури повсякденного життя українських міст на зламі ХІХ–ХХ століть. Через моду можна було також простежити найважливіші суспільні зміни, як то — становище жінки у суспільстві. Показовим у цьому сенсі стала відмова жінок від носіння корсету. Предмет одягу, що тривалий час сковував рухи та, деформував тіло жінки почав сприйматися як акт жіночого поневолення і був відкинутий буденною практикою на межі ХІХ–ХХ століть. У дамському гардеробі з'являється новий атрибут жінки — костюм-тальєр (жакет і довга спідниця), що став вбранням нової, динамічної, працюючої жінки. Такий одяг окрім практичного призначення був для жінок також виявом їхніх суспільних та соціальних поглядів.

Проривом у пошитті сучасного на той час одягу стало масове виробництво швейних машин, зокрема удосконаленого варіанту швейної машинки фірми «Singer», що значно полегшило й пришвидшило процес масового пошиття одягу для населення.

Розповсюдженню модних тенденцій в одязі особливим чином сприяли періодичні видання. Ще в середині ХІХ століття спеціалізовані журнали укомплектовувалися модними викрійками. За цими зразками більшість населення, як у містах, так і в селах, замовляли одяг у приватних кравців. На межі ХІХ–ХХ століть попит на модні речі значно зростає, насамперед через те, що населення міст збільшується і станово урізноманітнюється. Мода в

містах поступово перестає демонструвати соціальну приналежність, стає більш універсальною і затребуваною.

Отже, як бачимо усі вище перераховані чинники формування та розвитку міст на межі ХІХ–ХХ століть стали відображенням неминучих змін відповідно до суспільних запитів часу. Відповідно до модерних викликів доби сформувався особливий тип урбаністичної культури з характерним уніфікованим стилем міського життя та повсякдення, до якого залучалися якомога ширші верстви населення.

Важливий вплив на стан повсякденної культури українських міст мали національні культурні традиції, що позначилися на формуванні українського національного стилю, зокрема в архітектурі, живописі, фотографії, декоративно-прикладному мистецтві, побуті та інтер'єрі.

На початку ХХ століття на фоні загальних настоїв національного піднесення в культурі особливого розвою набувають і українські народні промисли. У предметному середовищі міських помешкань зв'язуються кустарні вироби у національному стилі. Популярності набували невеликі, але характерні предмети українського селянського побуту виготовлені в українському традиційному варіанті. Саме вони надавали помешканню городянина українського колориту: скрині, мисники, народна кераміка, українські вишиті рушники та килими. Такі предмети інтер'єру виконували в домівках городян не лише суто декоративну функцію, а й мали символічне значення. Для багатьох місцян придбання таких дрібничок ставало своєрідною демонстрацією національної приналежності, а для віруючих — виконувало функцію оберегу. Найчастіше рушником прикрашали портрети українських видатних діячів. Найбільш поширеними, навіть обов'язковими у помешканнях місцян того часу були портретні або скульптурні зображення Тараса Шевченка.

Народні традиції широко використовувалися і в оздобленні повсякденного одягу. У цьому контексті знаковим є діяльність українського художника Амвросія Ждахи, автора альбому міських меблів та інтер'єру в українському стилі. У роботі митця представлено близько 50 предметів

меблів в українському традиційному варіанті, розміщених за функціональним призначенням у відповідних приміщеннях. Усі предмети інтер'єру стилізовано відносно до певних періодів української історії — давньоруського, козацького, XVII–XVIII століть (візантійський стиль). Загалом, велику роль у поширенні духу українства на повсякденне життя в містах відіграла українська інтелігенція: діячі культури, вчені-просвітителі, працівники земських архівів, видавництв, учителі у своїй щоденній діяльності та повсякденному житті були яскравими виразниками національного способу життя.

Разом з тим, носіння національного одягу наприкінці XIX – початку XX століття у містах не було повсякденною практикою. Вишита сорочка ставала виявом свідомого українства, її найчастіше вдягали разом з міським костюмом. Вишиванку разом із видатними сучасниками української культури (М. Лисенко, І. Франко, Б. Грінченко, М. Коцюбинський), носили особливо ті городяни, хто бажав підкреслити свою причетність до українства. Водночас, європейські впливи у моді городян домінували. Більшість мешканців українських міст прагнули носити одяг європейської якості, а національне українське вбрання все частіше залишалося атрибутом святковим.

Як бачимо, діяльність людини в культурі кінця XIX — початку XX століття досить часто пов'язана з урбаністичним простором. Місто як осередок і центр культурного розвитку актуалізувало у собі смисли людського буття, підпорядковуючись модусам свого часу. Ритм, темп, їхня лінійно/циклічна послідовність, що репрезентують минуле, теперішнє і майбутнє, ставали характерними ознаками упорядкованого міського соціокультурного простору. Присутність предметів народного мистецтва та побуту у міському повсякденному житті мешканців українських міст того часу, була не лише даниною традиціям і моді, а й виявом національної свідомості городянина, бажанням ідентифікувати себе як українця у розмаїтому середовищі модерної міської культури.

РОЗДІЛ 2. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ПОЛТАВИ МЕЖІ ХІХ– ХХ СТОЛІТЬ У СПОГАДАХ І СВІТЛИНАХ

2.1. Полтава межі ХІХ–ХХ століть — історико-культурний образ часу.

Кінець ХІХ — початок ХХ століть був часом активного соціокультурного становлення Полтавщини — одного із центральних культурних регіонів України, потужного осередку формування національно-культурної ідентичності українців. Про це свідчить низка важливих історичних фактів і подій із культурно-мистецького життя регіону.

Зокрема, саме Полтавщина тримала першість за появою на Лівобережній Україні перших україномовних періодичних видань (часопис «Рідний край» (Полтава, 1905–1907), газета «Хлібороб» (Лубни, 1905)) та впровадження перших європейських форм освіти (Полтавський інститут шляхетних дівчат (1818). До прикладу, Інститут шляхетних дівчат у Києві було засновано лише у 1837 році).

З другої половині ХІХ століття соціокультурний розвиток Полтавщини відбувався під впливом широких суспільно-політичних рухів, діяльності «Громад», ідеї яких були спрямовані на пропаганду української культури, просвітництво, поширення освіти серед народу. Вагомим здобутком «Громади» стала організація у Полтаві першої в Україні недільної школи (1858), поява якої за часом випереджала організацію подібного навчального закладу у Києві (1859).

Полтавські українофіли активно протистояли тогочасним урядовим наказам (Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876), за якими заборонялося поширення українського літературного друкованого слова, і продовжували розповсюджувати книжки, часописи, закордонні національні видання українською мовою. За доповідною начальника полтавської поштово-телеграфної контори губернатору, тільки у 1878 році поштові служби вилучили кілька десятків «вкладень недозволеного змісту» [21].

Наприкінці XIX століття Полтавська губернія була однією з найбільш досліджених у галузях фізичної географії та геології завдяки активній діяльності Полтавського губернського земства [5757 с. 64-66]. У дослідженні історико-культурної спадщини полтавського краю велику роль відіграла Полтавська Губернська вчена архівна комісія – своєрідне «архівне ельдорадо» й головний науковий осередок Полтавщини 1903–1919 років [85, с. 69].

На межі XIX–XX століть активною громадянською позицією й національним забарвленням характеризувалася діяльність працівників освіти, видавничої справи й різноманітних мистецьких організацій Полтавщини. Стосовно освіти це проявлялося як у збереженні суто регіональних, так і у формуванні загальнонаціональних традицій. Зокрема, рішенням Полтавського губернського земства було оголошено український будівничий конкурс на «проект народної школи в українському стилі» [97, с. 27.]. Зауважимо, що проведення цього конкурсу за часом випереджало постанови царського уряду про дозвіл друкування українською мовою (1905) й упровадження в межах Російської імперії обов'язкової загальної освіти (1908–1910). Уперше в Україні з науковим обґрунтуванням цієї проблеми виступив український етнограф, графік, засновник українського архітектурного стилю, фольклорист, бандурист, мистецтвознавець і педагог, автор 98 проектів земських шкіл Лохвицького повіту Опанас Георгійович Сластіон (1855–1933).

Яскравим виявом національної самосвідомості й шанобливого ставлення до культурного минулого рідного краю стало відкриття у Полтаві першого в Україні україномовного навчального закладу — «меморіальної» народної школи імені І. П. Котляревського (збудована в 1903–1905 роках). Бажання місцевої влади увіковічнити імена видатних земляків диктувалося також і необхідністю заснування у регіоні навчального закладу з глибокими традиціями національної освіти і виховання [72, с. 65–68]. Поширення національно-освітніх традицій активізувало видання у регіоні україномовної літератури, зокрема шкільних підручників. У Полтавському приватному

видавництві «Книгарня» українського культурно-освітнього й громадського діяча Григорія Іпатовича Маркевича були опубліковані «Коротка граматики української мови» П. Залозного (1906), «Український початковий букварець» І. С. Пухальського (1906), «Рідна мова: український буквар» О. Базилевич (1907), «Арихметика, або щотний задачник» О. Степовика (1906). У друкарні Ф. Шіндлера (Полтава) упродовж лише одного 1907 року побачили світ «Арихметика, або щотниця для українських шкіл» О. Кониського, «Коротка українська граматики для школи» Г. Шерстюка, «Грамаатка (Буквар)» С. Черкасенка.

Національні пріоритети у розвитку української культури рубежу ХІХ – ХХ століть характеризувалися яскравими подіями і на терені мистецького життя Полтавщини. Майже в усіх містах регіону (Кременчуці, Лубнах, Лохвиці, Гадячі й інших) організовувалося святкування ювілеї видатних українських діячів культури й мистецтва (Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, М. Гоголя, Є. Гребінки). Активними організаторами й учасниками заходів, виступали місцеві музиканти-аматори, хорові й драматичні колективи у яких брали участь корифеї української сцени, видатні митців (Микола Лисенко, Микола Садовський, Марко Кропивницький, Марія Заньковецька, Олександр Мишуга) [0, с. 10].

Міжнародного резонансу набули події, що відбулися у серпні 1903 року під час відкриття у Полтаві пам'ятника І. Котляревському. Яскравим національним акцентом свята став урочистий концерт, у якому взяли участь провідні вітчизняні колективи і музиканти-солісти. У виконанні архієрейського хору Полтави, хорового колективу трупи М. Садовського та київської капели прозвучали: кантата «На вічну пам'ять Котляревському» М. Лисенка під керуванням автора та історична пісня часів Богдана Хмельницького «Гей, не дивуйте, добрії люди». Виступ об'єднаного колективу став тріумфальним апофеозом цього загального свята [20, с. 6].

На хвилі національно-культурного піднесення межі ХІХ–ХХ століть у регіоні розпочали діяльність численні мистецькі спілки, музичні й драматичні товариства [57]. У впродовж 1911–1920 років у Полтаві

провадило свою роботу музично-хорове товариство «Боян». Метою організації стала пропаганда й розповсюдження українського класичного, народного хорового й музично-драматичного мистецтва [98]. Одночасно з музично-хоровим товариством «Боян» у Полтаві працювало й однойменне нотовидавниче товариство (1911–1918), що за час свого існування випустило велику кількість листівок з нотами й текстами українських народних і авторських пісень.

Нагадаємо, що формування Полтавщини як окремого культурного регіону України упродовж попередніх століть відбувалося під впливом цілого комплексу геополітичних, соціальних, історико-культурних чинників, серед яких:

- історична належність Полтавщини до центральних українських земель (Середня Наддніпрянщина) – центру формування української мови і культури;
- територіальна відмежованість від безпосереднього контакту з неукраїнськими землями;
- географічне розташування між значними культурними центрами (містами Києвом і Харковом);
- міцні позиції великопанського землеволодіння та наявність численних дворянських родин (XVIII століття);
- толерантне губернське правління Малоросійського генерал-губернаторства (початок XIX століття).

На початку XX століття Полтава була розвинутим губернським центром Лівобережної України також і в мистецькому сенсі. У місті діяло кілька концертних залів: Другого громадського зібрання, Губернської земської управи і Дворянського зібрання. У 1900 році було побудовано Міський театр імені М. Гоголя, глядацька зала якого вміщувала 1000 осіб. Активну освітню діяльність у губернському центрі та поза його межами здійснювали державні й приватні навчальні заклади: Полтавський інститут шляхетних дівчат, Петровський кадетський корпус, Духовна семінарія, Реальне училище, Синодальні регентські курси, комерційне училище

О. Байера, музичні класи Ф. Базилевич, а також приватні гімназії, музичні класи, курси, школи В. Ахшарумової, Н. Старицької, В. Нейфельд-Копецької, А. Душкової-Левітіної, Н. Паризької, Й. Гольдберга, Ф. Левицького та інші. У 1902 році розпочало свою роботу Полтавське відділення Імператорського Російського Музичного Товариства (ІРМТ).

Важливу роль у розвитку культурно-мистецького життя Полтави відіграла міська інтелігенція міста — вчені, письменники, художники, музиканти, педагоги, видатні культурні діячі: І. Павловський, В. Короленко, В. Щепотьєв, Л. Яновська, Г. Маркевич, І. Різенко, Д. Іваненко, Віктор і Володимир Оголевці, Ф. Попадич, Григорій та Іван Мясоєдови, О. Сластіон, О. Єрофєєв, І. Козловський, В. Старостінецкая та багато інших. Живучи у провінції, вони підтримували тісний зв'язок із великими культурними центрами імперії Харковом, Петербургом, Москвою, Києвом, а також із зарубіжжям. За прикладом їхнього культурного життя у Полтаві засновувалися художні й театральні спілки, організовувалися мистецькі заклади (школи, курси), просвітницькі лекції. Місцеві композитори прагнули публікувати свої твори у провідних видавництвах Москви (А. Гутхейля, П. Юргенсона, «А.Ф. Федорова і КО») і Петербурга (Ю. Циммермана). У традиціях кращих європейських салонів діяв музичний гурток Григорія Мясоєдова. Тут, за участю місцевих аматорів, звучали кращі твори камерного репертуару епохи.

На початку ХХ століття Полтава опинилася у вирі гастрольних подій. Цьому також сприяло завершення будівництва залізничного сполучення Київ-Полтава-Лозова (1901–1903), що входило до складу Московсько-Києво-Воронезької залізниці — у Полтаву хлинув потік вітчизняних і зарубіжних гастролерів. Найбільш часто відвідували місто піаністи А. Контський, О. Зилот, А. Аренський, Й. Гофман; скрипалі Є. Ондржічек і А. Габрилович; віолончелісти Алоїз і О. Вержбілович; камерний дует Л. Ауера і А. Миклашевського. Захоплено зустрічали жителі губернії виступи солістів Маріїнської опери — Миколу Фігнера та Євгенію Мравіну, фінську співачку Альму Фострьом, російських знаменитостей Єлизавету Азерску і Степана

Власова, Леоніда Собінова й Анастасію Вяльцеву. Шанувальники драматичного мистецтва у Полтаві мали можливість насолоджуватися спектаклями російського драматичного театру «Корша» (П. Орленев, В. Комісаржевська, В. Давидов, В. Далматов, О. Южин), а також творчістю відомої російської актриси Марії Савіної, яка гастролювала у складі Харківського драмтеатру. Варто зазначити, що на той час полтавська публіка була доволі освіченою і з позитивним художнім смаком. Її не абсолютно не задовольняли виступи артистів, які керуючись власним комерційним зиском, під час концертів нехтували виконавською майстерністю [51].

Отже, на межі ХІХ–ХХ століть Полтавщина переживала час інтенсивного соціокультурного становлення, зокрема у сферах економіки, політики, науки, культури і мистецтва. За деякими показниками Полтава випереджала інші губернські центри в Україні. Це стосувалося, насамперед національної мови, освіти, видавничої справи, діяльності національно зорієнтованих мистецьких громадських і наукових організацій, народницького й «громадівського» рухів за участю високоосвіченої української інтелігенції. Увага провідних діячів Полтавщини зосереджувалася, насамперед, на вивченні історико-культурної спадщини краю, виданні дослідницьких і наукових праць, ініціюванні конкурсів і різноманітних мистецьких акцій. Загалом, усі ці фактори спричинилися до того, що Полтавська губернія перетворилася на осередок формування національної культурної ідентичності українців. Культурні події, заходи, види культурної й мистецької діяльності, які тут зароджувалися успішно долали статус провінційності й набували рис загальноукраїнського, національного значення.

Розвиток усіх сфер культури Полтавщини йшов шляхом поступового зростання національної самосвідомості, формування наукової й культурної еліти, підвищення громадянської і соціальної активності жителів краю, загалом позитивно впливаючи на рівень повсякденного життя.

2.2. Спогади Леоніда Лісовського у репрезентації культури повсякденності Полтави межі ХІХ–ХХ століть.

Матеріалом для вивчення повсякденного життя Полтави на межі ХІХ століть мемуари композитора Леоніда Лісовського (1866–1934). У сучасному музикознавстві ім'я Леоніда Лісовського досі залишається маловідомим. Багатогранна творча діяльність музиканта на терені української і російської музичних культур досліджена не в повні. Разом з тим, ґрунтовна гуманітарна й музична освіта (Харківська гімназія, історико-філологічний факультет Харківського університету (1890), Санкт-Петербурзька консерваторія, клас композиції М. Ф. Соловйова, 1897), яку здобув композитор, стали запорукою його активної різнобічної діяльності — культурної, просвітницької, мистецької, громадської, освітньої. Полтавське десятиліття стало для Л. Лісовського одним із найяскравіших періодів творчого життя, якому музикант присвятив спогади.

У мемуарах Лісовського, поряд із висвітленням важливих музичних, театральних, освітніх та багатьох інших культурно-мистецьких подій Полтави, що репрезентують сферу до якої композитор був причетний завдяки своїй професійній діяльності, — повсякденне життя представлено досить розлого і змістовно.

Уже з перших рядків спогадів читач може скласти враження про особливості провінційного міста у яку композитор потрапив після респектабельної столиці. Л. Лісовський приїхав у Полтаву в січні 1899 року й одразу, як він записав у своєму щоденнику «...вынес самое безотрадное впечатление... Во-первых в городе по случаю оттепели была невыносимая грязь. Во вторых, в музыкальных классах, где находилась и моя же квартира (3 комнаты мне, 2 комнаты и прихожая — классы), несмотря на полуофициальное учреждение, не было в доме “удобств” (всё во дворе!)... В первый день занятий я захотел вечером прогуляться на свежем воздухе (по петербургской привычке), но у крыльца шлёпнулся на тротуар чуть не в

канаву. Это неблагоустройство привело меня в раздражение, и я остался дома, вспоминая столичные прогулки даже при дожде» [54]. Як бачимо, знайомство з Полтавою Лісовського відбувалося за гоголівським сюжетом: канава, у яку так необачно потрапив музикант, коли намагався прогулятися перед сном за петербургською звичкою, символічно нагадувала Миргородську калюжу з повісті М. Голозя «Як посварилися Івана Івановича з Іваном Никифоровичем..».

Проте досить скоро музикант переконався, що провінційне життя має доволі багато позитивних моментів. У повсякденному житті губерньські мешканці буквально «випромінювали» цей позитив: «Полтавцы, по своей природе были <...> народом веселящимся, пирующим каждодневно, то в одном своём углу, то в другом <...> непрерывной гирляндой шли обеды, ужины, рауты, балы у пребводителя дворянства, у губернатора в Петровском Кадетском корпусе, в Институте благородных девиц и т. д., и т. д. <...> I я, — значає Лісовський, — в числе многих, сравнительно новых людей в городе, вошёл во вкус этой праздной жизни [55].

Неперевершеним було «всеобщее полтавское хлебосольство» [54].

Привітність і гостинність полтавців, бажання якнайкраще догодити своєму гостеві було невід'ємною рисою практично всіх жителів краю. «Кто бы ни позвал меня к себе “вечерком” или на “чай”,– пригадує Лісовський, – ставили такое сытное и вкусное угощение, какое в наши дни может только сниться...» [54].¹

І для пересічних обивателів, і для людей інтелігентних, зокрема представників вищих кіл суспільства, ситна трапеза була невід'ємним атрибутом спілкування, елементом світських бесід, необхідною умовою будь-яких офіційних або товариських зустрічей.

У середовищі полтавських меломанів її елегантно підносили як пропозицію – «помузикувати». До прикладу, Л. Лісовський описує візит до одного зі своїх колег, учителя музики й хорового співу Полтавського інституту шляхетних дівчат. Колишній учень С. Монюшки Микола

¹ Під «нашими днями» автор має на увазі 30-ті роки, коли були написані спогади.

Вонсовський «любил приймати у себе не для музики, а для пивца, винца, бесед о старине...». Щоразу запрошуючи Л. Лісовського в гості, Вонсовський намагався догодити йому своїм меню: «...“колдуны”, суп с кореньями, цыплята, сыр, водка, пиво, кофе, портвейн!...» [53].

У колах полтавської знаті, спілкування також не відбувалося без трапез і музикування: «То начальница Института [графиня Апраксина] звала к себе на чай, и мы играли с ней итальянские народные песенки и романсы Тости (она на мандолине, я аккомпанировал на рояле или на фисгармонии); то вице-губернатор с женой угощали ужином у себя и “почтили” своим присутствием два вечера моих учащихся; то директор Кадетского корпуса приглашал на очередной корпусный концерт-бал; то предводитель дворянства Сергей Евгеньевич Бразоль наносил мне визиты с приглашением к ним на “раут”» (а супруга его, Елизавета Петровна Бразоль, прислала мне банку чудных своих соленых огурцов)» — пригадує композитор [51].

Щедрість полтавського застілля могли перевершити лише сільські мешканці. У цьому Лісовський сам нодноразово переконувався перебуваючи на гостині у рідної сестри Віри, яка проживала разом із чоловіком на хуторі Мессарожівка Куп'янського повіту. «В деревне, — пише композитор, — считалось обидой хозяевам, если гость ест умеренно. И сестра моя зорко следила за тем, чтобы гостями все было не только испробовано, но и повторено. И действительно, на свежем деревенском воздухе, после моциона развивался неизменный аппетит и все мы жевали и глотали все, что нам накладывалось и наливалось. Кроме пива, водки, вина (иногда ликера) все выпиваемое и проглатываемое было свое: и хлеб, и масло, и молоко с его продуктами, и птица, и караси с пруда, и свинина, и баранина, и солонина. И, разумеется, после двух рюмок настойки с жадностью съедали по две тарелки жирного борща с нежнейшей бараниной и с чудесной кашей, а после пива являлся новый аппетит — на какого-либо поросенка с кашей или со сметаной и хреном, или на котлеты с морковным соусом либо с привозным французским горошком. Затем — или сладкое и фрукты, или ягоды. А запив

все это вином и тем либо другим квасом, — все мы шли “на боковую” и на... съедение мухам, слетавшимся со двора в комнаты» [54].

Характерною ознакою повсякденного життя тогочасною Полтави була висока поінформованість жителів стосовно будь-яких подій, будь-то громадського, або пересічного значення: «Город глубоко интересовался всяким общественным фактом и тщательно его переживал у себя в “хатынах”. Какое-нибудь официальное назначение, которое харьковец, скажем, одним глазом пробежит в газете и тут же, смотришь, забудет — в Полтаве обсуждалось и так и эдак чуть не в каждом доме за вечерним самоварчиком. Любое уездное земское собрание, которое в большом городе проходило незаметно для повседневной жизни горожан, как луна при свете электрических фонарей, — в таком, сравнительно небольшом городе как Полтава, наполняло жизнь горожан глубокими эмоциями и дискуссиями. И даже на улицах замечалось в такие дни большое оживление» [51].

Навіть попри крилатий вислів на адресу українців: «Моя хата с краю...», жителі Полтави повсякчас демонстрували загострене почуття справедливості та щиро вболівали за долю ближнього. У спогадах Лісовського йдеться про одну з резонансних судових справ стосовно братів Скитських, яких звинувачували у вбивстві секретаря Полтавської духовної консисторії А. Я. Комарова. Судове слідство у цій справі тривало майже 3 роки у декілька етапів. За всіма цими подіями пильно стежили пересічні полтавці. Лісовський описує реакцію городян на остаточний вирок суду : «28 мая, весь город поголовно был в колоссальном напряжении, ожидая с часу на час приговора Окружного Суда <...>. И когда, наконец, под чудный вечер был вынесен оправдательный приговор обоим братьям — едва ли не три года до того просидевшим в тюрьме, — то весь город, можно сказать, бросился на нашу улицу (бывшую Новополтавскую²) и к квартире защитника Скитских, частного поверенного Моисея Давыдовича Зеленского, которому устроили громкие, восторженные народные овации» [51].

² Новополтавську вулицю у 1908 році було перейменована на вулицю Шевченка.

Варто зауважити, що висвітлюючи повсякдення тогочасної Полтави Л. Лісовський у своїх мемуарах описує насамперед близьке йому оточення — знайомих, друзів, знайомих із середовища музичної інтелігенції, з якими залюбки проводив вільний час, спілкувався за мистецькими уподобаннями чи особистою симпатією.

Характерною ознакою тогочасної губерньського міста було улаштування полтавцями музичних вечорів, спектаклів, різноманітні форми домашнє музикування. Незважаючи на те, що провінційне середовище у цьому сенсі було доволі неоднорідним, у Полтаві з її багатими музичними традиціями дуже високо цінувалася будь-яка, бодай найменша причетність до мистецтва. Більшість городян вважали за необхідне придбати музичний інструмент насамперед за для створення власного позитивного іміджу. Займатися музикуванням прагнули навіть ті, хто не мав бодай елементарних здібностей. Таке «музикування» особливо схвалювали дилетанти, а от професіонали навпаки — не могли стимулювати обурення.

У спогадах Л. Лісовський пригадує своє знайомство з «визнаним» у Полтаві «музичним експертом», що вихвалявся свої музичними зв'язками мало не по всій Росії: службовець банку Семен Григорович Зайцев не маючи музичної освіти тривалий час грав у симфонічному оркестрі Ахшарумова на литаврах. Про нього Лісовський пише: «И хотелось, милейшему Семену Григорьевичу быть на виду у публики. <...> Потому он всегда играл на литаврах стоя, и его высокая фигура в глубине оркестра высилась, как колокольня кафедрального собора у нас. А чтобы не вертеться излишне, Зайцев попросту стоял неизменно всю пьесу с начала до конца. Можно было подумать, не контролёр ли это какой-либо» [55, с. 61].

Серед «невменяемых полтавских критиков», за словами Лісовського, була і далека родичка Гоголя «Надежда Викторовна Янович, любившая играть на рояле в четыре руки, но все, конечно, в “черепашьем” темпе и без всякого соглашения с партнером», — пише Лісовський. Причём в следующие дни, говоря кому-либо из знакомых о последней своей игре, <...> добавляла примерно такое: “Вчера мы с Марией Владимировной играли в четыре руки

скрипичний концерт Мендельсона, вийшло очень мило, разницы было только 2 такта” (!). далі Лісовський додає: «Это означало то, что каждая партнерша играла свое, совершенно не слушая партнера и находясь от него на расстоянии 2-х тактов!.. [54].

Лісовського як професіонала також особливо дратувала пропозиція виконати «який-небудь» твір на вимогу гостей. Він пише: «Или сыграю я для сначала «что-нибудь» тихое, нежное, вроде «Des Abends» (Вечером) Шумана, или его же «Грёзы», а меня спрашивают: «Ну что же, маэстро, вы нам сыграете что-нибудь?»(?! [52].

Характерною ознакою міського повсякденного життя губернського центру тих років були докладно описані Л.Лісовським літні садові концерти, які регулярно влаштовувалися на відкритих майданчиках Міського та Чиновницького парків Полтави. Репертуар садових концертів зазвичай складали популярні твори танцювальних жанрів: вальси, польки, мазурки. Учасниками концертів були переважно музиканти симфонічного оркестру Д.Ахшарумова, які у такий спосіб мали не лише музичну практику, а, й що важливо додатковий заробіток, оскільки, як відомо праця оркестрового музиканта завжди оплачувалась мізерно. Мемуарист ділиться своїми враженнями від одного з таких заходів: «...5-го июня музыканты наши играли на проводах прокурора суда, прощавшегося с Полтавой по случаю нового его назначения в другой город (очевидно, на высшую должность...). Игра оркестра, начавшаяся в 2 часа дня, продолжалась до 8 часов, а затем уже начиналась садовая работа. К счастью, в этот раз была поставлена совершенно легкая садовая программа, преимущественно вальсы. А потому музыканты могли играть свои партии наизусть, полусасыпая в то же время. Меня особенно забавила игра в полусне альтистов Воронеля и Липскаря. Им приходилось почти все время играть только вторую и третью четверть, сопровождая вальсу: И они это проделывали верно, с глазами абсолютно слипшимися в полусне, а может быть, и в полном сне. Сидя около них (оркестр играл в ресторане для танцев), я чувствовал мальчишеское желание запустить им «гусара» в нос. Дальше я рассмеялся и обратил внимание

[сидевших рядом] на указанных артистов и на их гениальную память. И в самом деле, играть во сне, наизусть не мелодию, <...>) и при этом не ошибаться ни на йоту, — да это ли не гениальность!» [52].

Одним із характерних аспектів повсякденного життя полтавців, на який звертає увагу Лісовський у своїх мемуарах, це — надзвичайно міцне здоров'я своїх підопічних — учнів музичної школи Ф. Базилевич. Із 85 осіб протягом десяти років лише дві учениці (Юст і Глоба-Михайленко) померли від скарлатини. Решта учнів взагалі не мали жодних недугів і, ніхто з них ніколи не хворів. Музикант робить висновок про цілющий клімат Полтави, а також припускає, що заняття музикою особливим чином сприяють зміцнюють здоров'я учнів, насамперед психічного [53].

Важливою рисою провінційного середовища Полтави, на думку музиканта було й те, що професійна (офіційна) сфера життя людей надзвичайно тісно перепліталася із повсякденням і напряду залежала від неї. Як відомо, Лісовському у Полтаві доводилося надзвичайно багато працювати. Він викладав музику в Інституті шляхетних дівчат, Полтавському кадетському корпусі, був директором музичних класів Ф. Базилевич, писав рецензії та відгуки на симфонічні зібрання ІРМТ, працював позаштатним кореспондентом Полтавських губернських вєдомостей, займався активною гастрольною, концертною і композиторською діяльністю. На думку музиканта, саме така активність мала задовольнити його мистецькі професійні амбіції, а також належним чином забезпечити його родину необхідними засобами для існування.

Живучи в Полтаві музикант ніколи не відмовлявся від будь-якого додаткового заробітку, поряд з цим щоденні побутові турботи забирали у нього багато часу, особливо необхідного для творчості. В архіві Лісовського збереглося чимало записів де він ретельно записує всі витрати на спожиті продукти, книги, різноманітні господарські потреби, як от — купівля дошок на будівництво своєї музичної школи, або нот, якими він заохочував учнів під час їхніх публічних виступів і концертів.

Натомість матеріального статку для забезпеченого нормального життя катастрофічно бракувало. З цього приводу музикант висловлює таку думку: «Это как-то естественно установилось, что я, будучи в течение 10 лет квалифицированным аккомпаниатором в Полтаве (о чем имею отзывы печати), аккомпанировал всюду бесплатно. Сам не решался требовать гонорара, даже находясь в бедственном положении, а публике, приглашавшей меня к аккомпанементу, и в голову не могло придти оплачивать мой труд. Так у меня было и с газетой в течение первых годов, и только впоследствии редакция надоумилась платить мне за рецензии какие-то пустяки...» [51].

Стосунки Лісовського з колегами-музикантами у Полтаві також не завжди склалися просто. Суперечливими були взаємини композитора з представниками Полтавського відділення ІРМТ і особисто з його засновником Д. Ахшарумовим. Розбіжності у професійних поглядах Л. Лісовського і В. Ахшарумова часом виходили за межі буденних словесних суперечок і переростали в газетні «дуелі» на сторінках місцевих газет. Зясування стосунків таким чином фактично нагадувало боротьбу двох авторитетних музикантів за першість у музичному просторі провінції.

Вочевидь так і було, адже на момент приїзду Лісовського з Санкт-Петербургу музична спільнота Полтави уже мала своїх визнаних фаворитів. Потужну мистецьку діяльність на той час організовувало Полтавське відділення ІРМТ на чолі з його директором Дмитром Ахшарумовим. У Полтаві Ахшарумов славився як талановити диригент, скрипаль, викладач і організатор численних симфонічних концертів, з якими успішно гастролював як у межах провінції, так і за кордоном Імперії. Таким чином, музичне середовище у Полтаві було досить згуртованим і доволі упереджено ставилося до маловідомих музикантів та особливо критичних зауважень з боку них на сою адресу.

У своїх спогадах Лісовський наводить один із випадків, що стався на початку його кар'єри як музичного критика: «...на очередном, 6-м, симфоническом концерте Ахшарумова, пианистка Института Мария Дмитриевна Онацевич играла А-dur'ный концерт Ф. Листа. Попробовал я в

рецензии дать полуотрицательный отзыв об ее художочной трактовке и... посыпались на меня и громы, и молнии. Ахшарумов в письме в редакцию заступился за Онацевич, далее я получил открытое письмо с укорами за задетую пианистку, и даже дошло ко мне одно анонимное письмо с какими-то угрозами. А сама Онацевич, говорили мне, пролила слезы, прочтя мои о ней строки. Тут я увидел, что в Полтаве умеют защищать обиженных [54].

Як бачимо, спогади Л. Лісовського про Полтаву надзвичайно цінне і цікаве джерело з історії повсякдення. Завдяки майстерності автора висловлюватися глибоко художньо, образно й змістовно, у мемуарах ніби закарбувався своєрідний образ часу, відтворений крізь призму світогляду та індивідуальність митця. Вивчаючи цей матеріал, є можливість доторкнутися до маловідомих сторінок культурної спадщини Полтави початку ХХ століття, послідовно й виразно відтворити мистецькі й культурні події тогочасного губерньського міста, відчутти повсякденну атмосферу творчих переживань, спілкувань і буденних турбот полтавських меломанів, захопитися місцевими краєвидами, щирістю і гостинністю полтавців.

Виразна, метафорична мова спогадів, їхня жива емоційності, почуття гумору і природна самоіронія автора, перетворюють їх на глибоке філософське джерело з вивчення культури повсякдення.

2. 3. Фотографія у повсякденному житті Полтави кінця ХІХ — початку ХХ століть.

Фотографічний досвід Полтави початку ХХ століття — малодосліджений культурний феномен. Досить обмежені знання про нього зосереджені, насамперед у нечисленних архівних джерелах — спогадах, листах, світлинах, періодичних виданнях. Повсякденні враження про стан і ситуацію розвитку нової для тогочасного провінційного середовища справи як фотомистецтво можна відтворити завдяки уже згадуваним спогадам Леоніда Лісовського. Композитор неодноразово користувався послугами місцевих полтавських фотографів, тож у в соїх мемуарах записав таке —

«Стояли чудные весенние дни, и пошли гулять по городу фотографы, делать снимки для открыток. В каждом доме Полтавы, можно сказать, было по несколько любителей фотографии. Курьезная борьба велась в Полтаве между мелкими профессиональными фотографами, которым из-за художественной фотографии И. Ц. Хмелевского не хватало практики. Стоило мне обратиться за сниманием нашей школьной группы к одному скромному фотографу (скорее, напросившемуся ко мне) на 29 апреля, как про это разнюхал другой, однокалиберный с ним фотографик, более, однако, смелый, чем первый. И вот второй «ничтоже сумняшеся» явился со своим аппаратом, стал рядом с первым и после поднятого ими скандала тоже снял нас, после чего оба фотографа, препираясь между собою, отправились с городовым в полицию, оставив нас в неизвестности, от кого из них мы получим группу (и получим ли ещё?)», — пише композитор [54].

Як бачимо, фотографування в Полтаві було доволі популярною й водночас конкурентною справою. Фаворитом і професіоналом полтавці визнавали фотохудожника Йосипа Хмелевського (1849–1924). Як блискучий портретист, він працював у різних новаторських жанрах свого часу й одним із перших серед у вітчизняній практиці оволодів професією фоторепортера [86, с. 12]. Починаючи з 90-х років ХІХ століття Й. Хмелевський брав активну участь у громадському житті Полтави і всієї губернії: працював помічником голови Полтавського фотографічного товариства, членом Другого громадського зібрання та Полтавського церковного історико-археологічного комітету. Ім'я фотографа бачимо у списках діячів Полтавської вченої архівної комісії, а також серед учасників «Першої української художньої виставки» разом з видатними сучасниками: Григорієм та Іваном Мясоєдовими, О. Сластіоном, П. Мартиновичем, С. Васильківським, В. Кричевським, Г. Циссом, Л. Позеном і В. Короленком [15, с. 213]. Напередодні святкування 200-річчя Полтавської битви Й. Хмелевський разом з відомим краєзнавцем В. Бучневичем отримали дозвіл від Полтавського церковного історико-археологічного комітету на фотографування храмів Полтавщини [79]. Згодом, за цими роботами було

видано унікальний фотоальбом до якого увійшло 390 світлин. Нині це видання зберігається у Королівському архіві в Стокгольмі [15, с. 212–213].

Неабиякою популярністю серед полтавців на початку ХХ століття користувалося й фотоательє Михайла Фріденталя (1849–1935). Заклад спеціалізувався на виготовленні салонних портретів, водночас вагоме місце у діяльності художника займала документальна фотографія. Чимало світлин М. Фріденталь присвятив знаковим подіям які відбувалися в життя Полтавської губернії тих років. Серед таких, зокрема — святкування 200-річчя Полтавської битви й відкриття пам'ятника полковнику О. С. Келіну (1909), гастролі драматичної трупи Д. І. Басманова у Полтавському театрі (1913), встановлення погруддя Іванові Котляревському у Полтаві 1903 року [86, с. 12]. Стосовно останнього знімку зауважимо, що М. Фріденталь був єдиним, хто увічнив у світлинні подію виняткового державного значення — єднання навколо постаті основоположника української літератури національної культурної еліти й усієї нації (Додаток І).

Значний внесок у розвиток соціокультурного життя Полтави на початку ХХ століття здійснив також відомий український діяч, редактор місцевих газет «Полтавские губернские ведомости» та «Полтавский вестник» Дмитро Іваненко (1859–1943). У зв'язку з професійними обов'язками Д. Іваненку неодноразово доводилося користуватися послугами полтавських фоторепортерів, про що свідчать світлини на шпальтах очолюваних ним періодичних видань. За його ініціативи у 1902–1907 роках місцеві газети надрукували цілу галерею портретів офіційних осіб Полтавщини — губернатори Є. Й. Янковський, П. П. Косаговський, А. Н. Татіщев, О. К. Бельгард, В. П. Трегубов, очільники Полтавської казенної палати Є. Анучін й А. В. Шидловський, практично всі члени Державної думи Полтавської губернії, єпископи Іларіон, Георгій та багатьох інших.

Як уже йшлося, на початку ХХ століття мешканці Полтави мали високу громадську активність та виявляли високий інтерес до будь-яких подій суспільного значення. Про подією, яка впродовж 1898–1901 років спричинила гучний не лише місцевий, а й загальнодержавний резонанс

стосовно судового процесу у справі братів Скитських йшлося у спогадах Л. Лісовського [51]. Очевидно, що перебіг судової справи, а також реакція на нього громадськості не могли залишатися поза увагою фоторепортерів, тож чимало світлин надрукували місцеві газети. Кілька фотографій з місця проведення слідчого експерименту (роботи Й. Хмелевського) увійшли до мемуарів Д. Іваненка з власними коментарями автора: «...И вот открылось заседание суда, быть может, единственное в своем роде, под открытым небом, в тени деревьев, на месте преступления»; «Местность у мостика, где был убит А. Комаров»; «Кузьминский, Карабчевский, Ежов и другие у дома Богодаевой»; «Петерсен отец, на вопросы Кузьминского, показывал рукой и пояснял движения сына»; «На демонстрации Петерсонов Скитские смотрят спокойно, стоя между конвойными» [26, с. 113-140].

У цілому, поява на шпальтах місцевої періодики репортажних фото свідчила про активне становлення на Полтавщині прес-, або так званої журналістської фотографії. Реалізації цієї справи значною мірою сприяв розвиток технічного оснащення фотографів, яке на початку ХХ століття суттєво модернізувалося. З'явилися зручні та легкі ручні камери, завдяки яким фоторепортери могли здійснювати зйомку безпосередньо з місця подій. Водночас, громадське й приватне життя городян ставало одним із головних об'єктів фотографування.

Відомо, що на початку ХХ століття, в умовах національно-культурного піднесення істотно зростала увага до всього українського. Поряд з літературними, історичними, краєзнавчими дослідженнями різноманітних явищ народної культури з'явилася нова можливість художнього відтворення й фіксації національного колориту, життя й побуту українців засобами фотомистецтва. Особливою ознакою так званого «побутописання світлом» стала реалістичність зображуваної дійсності. На цьому, зокрема, наголошували й самі фотохудожники. Зокрема, Й. Ц. Хмелевський у передмові до фотоальбому «Гоголь на Батьківщині» (Київ, 1902) пише: «Местности и обстановку, драгоценные для биографии Гоголя, читатель найдет здесь, закрепленными при помощи света — почти в таком же виде,

как они представлялись взгляду нашего великого писателя» [19, с. 8]. Зауважимо, що саме Й. Ц. Хмелевський був першим, хто створив унікальний нарис народно-побутової культури Полтавщини у світлинах. Роботи майстра: «Жарт», «Засватали», «Танці біля вокзалу», «Пряля», «На річці», «Дожидає милого» та багато інших фактично започаткували розвиток на Полтавщині жанрової фотографії (Додаток Е, Г).

Найбільшою популярність у міському середовищі тих років користувався фотопортрет. Поява цього жанру в історії вітчизняної фотографії сягає 40-х років ХІХ століття. На Полтавщині фотопортрет набуває популярності набагато пізніше у період найпотужнішого соціокультурного, інституційного розвою краю (рубіж ХІХ–ХХ століть). У цей час зростала кількість державних і приватних закладів освіти по всій губернії; розгортали активну діяльність наукові, громадські, мистецькі установи під керівництвом високоосвіченої інтелігенції — відомих українських громадських діячів, письменників, науковців, музикантів (І. Павловський, В. Короленко, В. Щепотьєв, Д. Ахшарумов, Г. Маркевич, І. Різенко, Віктор і Володимир Оголевці, Ф. Попадич, Л. Лісовський, Григорій та Іван Мясоедови, О. Сластьон та багато інших) [61, с. 48–58]. Практично всі вони були активними споживачами фотопослуг. Натомість, і для пересічних полтавців, і для більшості публічних осіб, фотографування було далеко не буденною справою. Фотосалон відвідували з нагоди свят, або сімейних урочистостей цілими родинами. До події ретельно готувалися, дбаючи про одяг і зовнішній вигляд.

У Полтаві можна було запросити фотографа додому, або призначали зйомку в межах школи, інституту, або за лаштунками театру. Замовники фотопослуг уважно ставилися й до оформлення своїх світлин.

Найбільшим попитом користувалися індивідуальні, групові, родинні знімки так званого «кабінетного» («Кабінет-портрет»), або «візитного» форматів. Їх розміщували на особливих, виготовлених у типографській спосіб «паспорту». Ексклюзивні варіанти деяких замовляли із-за кордону. Варто зазначити, що для полтавської інтелігенції — акторів, вчителів,

лікарів, військовослужбовців фотопортрет був не лише предметом естетичної насолоди, а й сучасним і доволі престижним засобом суспільної самопрезентації. У збереженому до сьогодні архіві полтавських фотомитців представлена ціла галерея портретів представників інтелігенції Полтавщини: «Співачка Садовська», «Художниця М. Башкирцева», «Полтавська аристократія з лікарем С. В. Вороновою», «Удова полковника Тессена з дітьми», «Портрет актора А. М. Климова» (1894), «Портрет сестер Вівченко й підпоручика 34-ї артилерійської бригади» (1900), «Сімейний портрет Д. Іваненка з дружиною Лідією Миколаївною» (1903), «Портрет Олі Феоктистової», та багатьох інших робіт авторства Й. Хмелевського, В. Волкова та інших (Додаток Е, Д).

У мистецькому доробку полтавських фотомитців досить широко представлено світлини з жанру «архітектурний пейзаж». Левова частка цих робіт присвячена визначним пам'яткам міста. Серед них — будинок Полтавського губернського земства, Монумент Слави в Корпусному парку (тоді Олександрівський сад), адміністративні будівлі центральної площі. І до тепер ці споруди є знаковими для Полтави, свідченням її легендарної історії.

Довершений у класичному стилі ансамбль Круглої площі зводився на початку ХІХ століття, у період, коли Полтава набула статусу адміністративного центру Малоросійської губернії. Того часу генерал-губернатор О. Б. Куракін запросив із Петербурга архітектора Михайла Амвросимова за проектом якого упродовж 1803–1805 років місто розбудовувалася на зразок північної російської столиці, Полтаву іноді стали називати «малим Петербургом» [79, с. 692–693] (Додаток Б).

Не менш привабливими для фотографування ставали й численні мальовничі куточки Полтавської губернії. Увагу фотохудожників практично однаково привертала як розкішні садиби заможних полтавських родин, так і набагато скромніші, але надзвичайно мальовничі сільські садиби та пейзажі. Наприклад, у доробку Й. Хмелевського збережено чимало фотографій із зображенням маєтку князя В. С. Кочубея в Диканьці. На одному з фото зображено фасад головного будинку Кочубеїв з боку Триумфальних воріт,

споруджених на честь перебування у цьому місці імператора Олександра I у 1820 році. Деякі світлини яскраво демонструють масштаби господарських угідь Кочубеїв — кінний завод, манеж, загін для оленів, оранжерея, парники, дубовий гай. До найкращих робіт Й. Хмелевського в пейзажному жанрі належать і передмістя Полтави: Кобищани (з боку Стрітенської вулиці), фотографії сіл Петрівці, Нижні Млини тощо (Додаток В).

На початку ХХ століття під впливом комерціалізації й бурхливого розвитку індустрії розваг фотомистецтво поступово стає складовою масової культури. На шпальтах центральних, провінційних, зокрема полтавських періодичних видань друкувалися тисячі оголошень з пропозиціями фотопослуг майстрів. За для успіху й популяризації своєї справи кожний фотограф намагався створити власну візитівку, яка мала не меті не лише задовольнити споживача інформацією про послуги, а й вразити його своїм зовнішнім естетичним виглядом. Візитівки багатьох фотографів, долаючи утилітарне призначення традиційного рекламного засобу перетворювалися на справжні мистецькі шедеври.

У Полтаві візитівки мали практично всі фотографи — В. Волков, Д. Меєрович, Р. Салітан, М. Фріденталь, Й. Хмелевський.

Охарактеризуємо їх (Додаток А). Візитівка В. О. Волкова невибаглива й проста: на сірому фоні — мольберт, пензлі і, короткий, півколом напис: «Художник Волков, Полтава». У порівнянні з нею, картка Д. Меєровича має більш живописний вигляд: на тлі мальовничого пейзажу зображений пам'ятник І. Котляревському (робота Л. Позена). Використавши місцеву атрибуцію Д. Меєрович своєю візитівкою, вочевидь хотів підкреслити свою місцеву ідентичність.

Більш інформативно насиченою й репрезентативною у порівнянні з попередніми картками, була візитівка Рафаеля Салітана. На ній окрім прізвища власника й адреси фотозакладу розміщена детальна інформація про послуги які надавав майстер: «Специальное отделение для увеличения портретов от самой малой величины до натуральной» і напис — «негативы сохраняются». Зазначимо, що ця візитівка виконана з дотриманням

тогочасних мистецьких канонів: розкішна рамка з квітами, янголятками, розписом, гербом угорі по центру. Простою й водночас вишуканою була картка у М. Фріденталя: на квітковому, пастельного кольору тлі — розлогий, у формі вензеля автограф майстра, внизу зазначено адресу фотоательє.

У мистецькому доробку Й. Хмелевського не одна, а декілька візитівок, кожна з яких репрезентує окремих період творчості майстра. Перші дві досить лаконічні й представлені лише прізвищем та ініціалами власника. Остання третя, що належить до зрілого етапу діяльності митця, має більш презентабельний, навіть дещо помпезний вигляд: високий клас майстерності фотохудожника засвідчує вагома низка нагород — медалей та відзнак — викарбуваних на картці золотим тисненням.

Зростання масштабів вітчизняної фотоіндустрії на початку ХХ століття сприяло урізноманітненню фотографічних практик, масового розповсюдження у цей час набуває поштова листівка. Здобувши визнання у великих містах як зручний і доволі швидкий засіб комунікування, поштівка стає популярною і в провінції. Листівки з дарчими написами, оригінальними привітаннями надсилали рідним та друзям з нагоди свят, або як вістку з подорожі. За ними відстежували важливі життєві події, намагалися встановити пам'ятні дати. Для багатьох користувачів поштова картка була родинною реліквією, ставала предметом колекціонування.

Поштові листівки полтавських фотохудожників початку ХХ століття особливо реалістично візуалізують життєвий простір тогочасної Полтави. Левова частка з поміж них, це переважно урбаністичні замальовки з видами полтавських вулиць, будинків, крамниць, площ, парків, храмів, пам'ятників (Додаток Ж, З).

Найбільш тиражованими є зображення Соборної площі, Монументу Слави, Хрестовоздвиженського монастиря, вулиці Олександрівської, Успенського собору, Самсонівської церкви, будівель Полтавського театру, Полтавського кадетського корпусу, Інституту шляхетних панянок, пам'ятників на полі Полтавської битви. Свого часу їх з успіхом друкували найвідоміші типографії у Стокгольмі («Гранберг і Сванстрем»), Москві

(«Шерер і Набгольц»), Києві («Рассвет»). У Полтаві лідером по виготовленню листівок була типографія І. Дохмана. Саме тут за фотознімками Й. Хмелевського було видруковано низку найбільш популярних в Російській імперії альбомів: «Типи Малоросії», «Види Малоросії», «Пейзажі Полтавщини». Світлини, листівки, репродукції полтавських фотохудожників давно стали документальними раритетами, проте й до сьогодні вони не втратили своєї актуальності. Деякі з них вигляді ілюстрацій можна побачити на сторінках історичних, етнографічних, краєзнавчих видань. Нині це — не просто «пасторальна ностальгія, а цілком правомірний документ природнокліматичної, побутової, ландшафтної, навіть екологічної історії», [39, с. 67] у якому закарбувалися дух і ментальність Полтавщини.

Як бачимо, на рубежі ХІХ–ХХ століть вітчизняне фотомистецтво набувало стрімкого розвою й поширювалося як окрема, доволі потужна індустрія масової культури. Процеси урбанізації, підвищення рівня життя городян, зокрема середнього класу й інтелігенції сприяли активному розвитку й поширенню фотографії. Бажання жителів міст йти в ногу з часом співпадало з можливістю фіксувати й архівувати події особистого, сімейного, суспільного і повсякденного життя засобами фотомистецтва.

У спадщині полтавських фотохудожників представлена мистецька продукція різних жанрів: від портретів (індивідуального, групового, сімейного), архітектурних та ландшафтних пейзажів, репортажних фото та жанрових замальовок на народну тематику, — до зумовлених часом і комерційним потребами візитних карток та тиражованих сотнями поштових листівок. Становлення тогочасної фотографії у Полтаві відбувалося в конкурентній боротьбі місцевих фотографів-ентузіастів, які окрім комерційного зиску, вбачали у фотосправі можливість піднести рівень своєї художньої майстерності. Фотомистецтво початку ХХ століття було характерною ознакою модерного міста, невідемною складовою його повсякденного життя, а також засобом культурної само ідентифікації особистості.

ВИСНОВКИ

В сучасній гуманітаристиці відбувається зміна пріоритетів стосовно феноменів гуманітарного пізнання. На перше місце висувається повсякденне життя людини, зокрема в умовах міського культурного простору. У зв'язку з цим сутність міста доцільно розглядати не лише з точки зору історичного, соціального або загалом цивілізаційного аспектів, а й намагатися вибудувати онтологічну модель повсякденного міського життя з погляду культурних смислів, кодів і типів.

В осмисленні міста як соціокультурного феномена, важливим є розуміння його як світу людського буття, а саме — світу людини і культури. Місто постає як конденсатор безмежної кількості буденних практик, вписаних у загальний культурний контекст епохи. Світ міста тлумачиться як ціннісно-смілова єдність структурно-нормативних зв'язків, що існують між суб'єктами у просторі та часі культури, а також, як комплекс географічних і часових умов, у межах яких актуалізуються культурні смисли й практики людини.

1. У роботі охарактеризовано основні наукові підходи в дослідженні феномена міста і його повсякденності:

— З точки зору соціальної антропології місто представлене як конденсатор суспільних взаємин та інституцій, а також цінностей, що є регуляторами життя людей та їхніх потреб.

— Культурна антропологія в осмисленні міської повсякденності спирається на більш загальні та фундаментальні засади культурної реальності, послуговуючись позицією структуралістів.

— В історичній антропології місто досліджується крізь призму буденних людських практик різних епох.

— Методологія урбаністичної антропології намагається осмислити місто вдаючись до запозичень із суміжних дисциплін (політичної критики, соціальної філософії, географії).

— Філософська антропологія аналізує місто крізь призму фундаментальних ознак людського буття, здатних репрезентувати смисловий горизонт світу міста як єдність, замкненого й водночас відкритого для життя простору.

— Культурологія розглядає місто як конденсатор безмежної кількості буденних практик, що розгортаються в загальному поступі культури. У цьому сенсі дослідження повсякденного життя міста є актуальним, органічно вписується в коло філософсько-культурологічних концепцій і має власні теоретичні засади.

2. Розкрито особливості культурологічного підходу у вивченні повсякденності за допомогою джерел особового походження. Його умовами є:

— аналіз джерела як культурного артефакту й історико-культурного феномена;

— встановлення когнітивного потенціалу джерела у вивченні різноманітних явищ культури;

— виявлення ціннісних пріоритетів джерела як форми філософської рефлексії;

— розкриття сутності джерела як антропотексту і соціотексту;

— виявлення у тексті індивідуально-особистісного, екзистенційного досвіду автора як акту ментального самопізнання й самоусвідомлення.

3. Встановлено найголовніші наслідки урбанізаційних процесів, що впливали на характер повсякденного життя українських міст на межі XIX–XX століть:

— зростання у містах ринку робочої сили та житла;

— розвиток технічного прогресу та різних сфер культури (освіти, науки, мистецтва, просвітництва);

— формування типу сучасної міської сім'ї;

— поширення нових видів дозвілля;

— звернення до українського стилю у повсякденних практиках як вияв національної ідентичності мешканця українських міст.

4. У висвітленні історико-культурного образу Полтави на зламі XIX–XX століть, з'ясовано, що місто на той час перебувало у стані активного соціокультурного розвитку, спостерігалось національне піднесення усіх культурних сфер. За станом розвитку національної мови, освіти, видавничої справи, діяльності національно зорієнтованих мистецьких, громадських і наукових організацій, у яких брали участь представники високоосвіченої української інтелігенції, тогочасна Полтава випереджала багато інших українських губернських осередків міського життя. Діяльність у Полтаві культурної еліти, а також підвищення громадянської та соціальної активності жителів краю характеризували активний перебіг тогочасного міського повсякдення.

5. Аналіз повсякденного життя за матеріалами спогадів Леоніда Лісовського дозволяє виявити єдність публічного й приватного просторів Полтави кінця XIX — початку XX століть, представлених крізь призму буденного та святкового. Повсякденне життя Полтави у мемуарах композитора розкрито переважно з погляду музичної інтелігенції, буття та діяльність якої органічно вписані в мистецький і культурний простір тогочасного губернського міста.

У спогадах Л. Лісовського яскраво передана атмосфера спілкувань та повсякденних турбот полтавських меломанів, їхня підвищена соціальна активність та небайдужість до долі «ближнього», уважність до будь-яких подій соціального, культурного чи мистецького значення. Характерною особливістю мешканців міста була їхня неперевершена гостинність, щирість і привітність, бажання наповнити своє щоденне існування святковим настроєм, урізноманітнити мистецькими й технічними новинками, спрагою до прекрасного й прагненням завжди бути в курсі всіх подій.

Виразна, метафорична мова спогадів, їхня жива емоційність, почуття гумору й природна самоіронія автора перетворюють мемуари Л. Лісовського «Десять лет в Полтаве...» на глибоке філософське джерело з вивчення культури повсякденності.

6. Візуальними джерелами у дослідженні повсякденного життя Полтави на початку ХХ століття стала спадщина фотохудожників В. Волкова, Д. Меєровича, Р. Салітана, М. Фріденталя, Й. Хмелевського. Діяльність фотомитців та поширення тогочасних фотографічних практик сприяли формуванню своєрідного культурного образу губерньського міста.

Активно увійшовши у повсякденне життя полтавців, фотографія міцно закріпилась у середовищі міської інтелігенції і стала не лише атрибутом задоволення повсякденних естетичних амбіцій власника, а й засобом відтворення соціальної, зокрема національної ідентичності особистості в культурі свого часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акіншева І. Історія повсякденності як складова соціальної історії і новий підхід до вивчення історії в школі // Актуальні проблеми трансформації соціогуманітарної освіти. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський. 2003.
2. Андрущенко, В. П. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій 2-е вид., випр. і допов. Київ : Генеза, 1996. 368 с.
3. Бабаева А.В. Человек в городском культурном пространстве. Философия XX века: школы и концепции: Научная конференция к 60-летию философского факультета СПбГУ, 21 ноября 2000 г. Материалы работы секции молодых учёных «Философия и жизнь». Санкт-Петербург, 2001.
4. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / пер. с фр., сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. Москва : Прогресс, 1994. 312 с.
5. Беленький В.И. «Провинция» как предмет знания и переживания. Возможна ли «провинциология» Российская провинция XVIII–XX вв.: реалии культурной жизни. Материалы III Всероссийской научной конференции. Пенза, 25-29 июня 1995 г. Пенза, 1995. С. 47.
6. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка. Київ : Ніка-Центр. 2004. 17 с.
7. Блок М. Апология истории или ремесло историка. Москва : Наука, 1986. 174 с.
8. Бойм С. Общие места: Мифология повседневной жизни. Москва, 2002. 360 с.
9. Бродель Ф. Материальная цивилизация. Экономика и капитализм XV–XVIII вв.: в 3 т. Москва, 1988.
10. Бытие человека в культуре (опыт онтологического подхода). Київ : Наукова думка, 1991. С. 59–91.
11. Вальденфельс Б. Вступ до феноменології; [пер. з нім. М. Д. Култаєвої]. Київ : Альтерпрес, 2002. 176 с.

- 12.Вандишев В. М. Філософія. Історія філософії. Антропологія. Культура і цивілізація: конспект лекцій. Суми : Вид-во СумДУ, 2008. 204 с.
- 13.Вебер М. Избранные произведения ; [пер. с нем. Ю. Н. Давыдова]. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.
14. Власова Т. Рассматривание, рассказывание, припоминание: нарративизация содержания семейных альбомов // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность: сб. науч. ст. / под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой, П. В. Романова, В. Л. Круткина. Саратов: Научная книга, 2007. 350 с.
15. Волосков В. Ф. Координати часу. Краєзнавчі етюди полтавського краю. Полтава: Дивосвіт, 2010. 284 с.
- 16.Вульф К. Антропология: история, культура, философия. Санкт-петербург : Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2008. 280 с.,
17. Гатальська С.М. Філософія культури: Підруч. для студ. вищих навч. закл. Київ: Либідь, 2005. 328 с.
18. Герасимова Е. Філософія загально-культурного контексту постмодерністської концепції освіти. Київ: Вища освіта України. 2007. №2 С. 42–48.
19. Гоголь на Батьківщині : альбом художніх фотографій та геліографюр, що відносяться до пам'яті М. В. Гоголя / видання Й. Ц. Хмелевського в Полтаві ; вступ стаття В. А. Мокляка. [Репринтне видання]. Харків : САГА, 2010. 86 с., 42 ил.
- 20.Грицюк Н. І. Федір Миколайович Попадич. Київ: Муз. Україна, 1987. 104 с.
21. Доповідь начальника Полтавської поштово-телеграфної контори губернатору. Державний архів Полтавської області. Ф. 83. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 11.
22. Егоров О. Г. Русский литературный дневник XIX века: История и теория жанра: Исследование Москва : Флинта. 2011. 280 с.

23. Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. / Головний редактор Володимир Кубійович / Т.6. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1954–1989. 980 с.

24. Єршов В. О. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму: еволюція, проблематика, поетика [Текст] : автореферат дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.03 «Література слов'янських народів». Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2010. 40 с.

25. Жогова Ю. Альбом Й. Хмелевського «Губернський земський дом в Полтаве» з колекції Полтавського краєзнавчого музею. Наукова довідка // Полтавський краєзнавчий музей: Зб. наук. статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. IV. Книга 2 Полтава: Дивосвіт, 2008. 500 с.

26. Иваненко Д. О. Записки и воспоминания 1888-1908 г.г. Изданиередакции «Полтавский голос». Полтава: Отделение электрич. типогр. Д. Н. Подземского, Петровская ул. соб. дом., 1909. 203 с.

27. Иванов В. П. Мироззрение как форма сознания, самоопределения и культуры личности // Мироззренческая культура личности. Київ : Наукова думка, 1986. С. 10–65.

28. Иконникова С. Н. История культурологических теорий: в 3 ч. Санкт-Петербург, 2001. 583 с.

29. Ильин В. Г. Город: образ, концепт, реальность. Ростов на Дону : Изд-во Рост. Ун-та, 2003. 251 с.

30. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. Москва : Российский государственный гуманитарный университет, 1998. 702 с.

31. Ільїн В.В. Філософія Підручник для вузів, Ч.1 : Історія розвитку філософсьї думки. Київ : Альтерпрес, 2002. 464 с.

32. Ільницька А. Фонд фотографій: загальна характеристика і принципи систематизації. // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2010. №02 (18). 102 с.

33. Каган М. С. Введение в историю мировой культуры: в 2 т. Санкт-Петербург, 2003. 318 с.
34. Калакура Я.С. Историчне джерелознавство. Київ : Либідь, 2002. 488 с.
35. Козеллек Р. Часові пласти: дослідження з теорії історії; [пер. з нім. В. Шведа]. Київ : Дух і літера, 2005. 436 с.
36. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал 2007. № 1. 240 с.
37. Коляструк О. Джерела з історії повсякденності // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) у 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2 / [відп. ред. В.М. Даниленко]. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.
38. Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. №15. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 344 с.
39. Коляструк О. Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд. : Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. 245 с.
40. Коляструк О. Соціальна історія крізь призму повсякденності. // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). №2. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.
41. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Український історичний журнал. №2. Київ : «Дієз-продукт», 2008. 240 с.
42. Кормич Л.І., Багацький В.В. Культурологія (історія і теорія світової культури). Київ : Кондор, 2004. 217 с.

43. Короткий енциклопедичний словник з культури. Київ : Україна, 2003 384 с.
44. Кребель И. Мифопоэтика Серебряного века. Опыт топологической рефлексии СПб. : Алетейя, 2010. 592 с.
45. Кром М. М. Историческая антропология : пособие к лекционному курсу. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2000. 80 с.
46. Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования. // История повседневности. Европейский университет. Санкт-Петербург : Европ. ун-т в Санкт-Петербурге, 2003. 585 с.
47. Круткин В. Интеллектуальное поле визуальной истории. / Под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой, П.В. Романова, В.Л. Круткина // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность: сб. науч. ст. Саратов: Научная книга, 2007. 245 с.
48. Круткин В. Фотографический опыт и его субъекты. / Под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой, П.В. Романова, В.Л. Круткина // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность: Сб. науч. ст. Саратов: Научная книга, 2007. 245 с.
49. Ледаев В.Г. Понятие интеллигенции: проблемы концептуализации // Интеллигенция и мир. №1. Иваново, 2001. 250 с.
50. Лефевр А. Другие Парижи // Логос. 2008. № 3. С. 141–147.
51. Лисовский Л. Десять лет в Полтаве (1899–1909). Из дневников и воспоминаний: В 10 вып. 1990. Вып. II // Институт рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Ф. 1-39631. 39 арк.
52. Лисовский Л. Десять лет в Полтаве (1899–1909). Из дневников и воспоминаний в 10-ти выпусках. 1902. Вып. IV. // Институт рукописи НБУ им. В. Вернадського. Ф. I-39627. 140 с.
53. Лисовский Л. Десять лет в Полтаве (1899–1909). Из дневников и воспоминаний: В 10-ти выпусках. 1901. Вып. III. // Институт рукописи НБУ им. В. Вернадського. Ф. I-39630 38 с.

54. Лисовский Л. Десять лет в Полтаве (1899–1909). Из дневников и воспоминаний: В 10 вып. Вып. I. 1899 // Институт рукописи НБУ им. В. Вернадського. Ф. I-39632. 31 с.

55. Лисовский Л. Десять лет в Полтаве (1899–1909). Из дневников и воспоминаний в 10-ти выпусках. 1903–1905. Вып. V. // Институт рукописи НБУ им. В. Вернадського. Ф. I-39627. 140 с.

56. Литвиненко А. І. «Фотографічний досвід» Полтави початку ХХ століття і його суб'єкти. // «ScienceRise». / Інст. держави і права ім. В. М. Корецького Нац. акад. наук України. Харків : ПП «Технологічний центр», 2015. №12/1 (17). С. 40–44.

57. Литвиненко А. І. Музична культура Полтавщини ХІХ – початку ХХ століття в аспектах регіонального джерелознавства : дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.01 Теорія та історія культури ; Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. Київ, 2006. 229 с.

58. Литвиненко А. І. Передмова. // Актуальні проблеми культурології: Збірник матеріалів студентського круглого столу. Полтава: Полтава: Полт. нац. пед. унів. ім. В. Г. Короленка, 2020. С. 5–6.

59. Литвиненко А. І. Підготовка фахівця-культуролога в сучасних умовах педагогічного закладу вищої освіти. // Матеріали зимової сесії Міжнародної Карпатської Школи «Освіта для сталого розвитку — ефективне співробітництво на місцевому рівні». Косів: Наук. тов. ім. Шевченка, 2020. С. 36–37.

60. Литвиненко А. І. Полтавщина як осередок формування національно-культурної ідентичності українців кінця ХІХ – початку ХХ століть. Актуальні проблеми сучасного культурно-освітнього простору. / зб. ст. і матер. міжнар. наук.-практ. інтерн.-конф. Полтава: Полт. нац. пед. унів. ім. В. Г. Короленка, 2019. С. 80–84.

61. Литвиненко А. І. Полтавщина: музична культура (ХІХ — початок ХХ століття) : навч. посіб. Київ : Автограф, 2011. 184с.

62. Литвиненко А. І. Історія Полтавського театру 30-х років ХХ століття (сторінками маловідомих архівних джерел) // наук. журн. «Молодий вчений». Херсон, 2019. №11. С. 854–857.
63. Лотман Ю. М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки Санкт-Петербург. : «Искусство-СПБ», 2002. 768 с.
64. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). Санкт-Петербург, 1994. 390 с.
65. Лотман Ю.М. Символика Петербурга и проблемы семиотики города // Ученые записки Тартуского университета. Вып. 664. Тарту, 1984. 35 с.
66. Луков М. В. Культура повседневности как теоретическое понятие // Тезаурусный анализ мировой культуры. Вып. 2. Москва : МосГУ, 2005. 200 с.
67. Малес Л.В. Визуализация социологии // Социология в аудитории: Искусство преподавания. Харьков : ХНУ имени В.Н.Каразина, 2003. 400 с.
68. Марков Б. В. Понятие повседневности в философии и антропологии. // Научная рациональность и структуры повседневности. Санкт-Петербург, 1999. 342 с.
69. Методика викладання культурологічних дисциплін : навч.-метод. посібник для студ. спец. 034 Культурологія / укл. А. І. Литвиненко. Полтава : Полтавський нац. пед. ун-т. ім. В. Г. Короленка, 2020. 200 с.
70. Михалкович В.И. Поэтика фотографии. Москва, 1990. 400 с.
71. Музіль Р. Людина без властивостей; [пер. з нім. О. Логвиненко]. Т. 2. Київ : Вид-во Жупанського, 2010. 366 с.
72. Народная школа имени Котляревського. Киевская старина. Т. 89. 1905. Апрель. С. 65 – 68.
73. Наш Львів. Ювілейний збірник (1252–1952). Нью-Йорк, 1953. 213 с.

74. Образотворчі мистецтва // Українська Радянська Енциклопедія. 2-е видання. Т. 7. Київ, 1982. 464 с.

Олена Пчілка. Полтавське свято в пам'ять І. Котляревського. Рідний край. 1906. № 37. С. 10–11.

75. Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год // Издание Полтавского Губернского Статистического Комитета. Потава : Типо-Литограф. Губернск. Правленія, 1914. 260 с.

76. Парамонов А.Ф. Фотографы г. Харькова. // Харьковский исторический альманах. Харьков : Райдер, 2004. 170 с.

77. Петровская Е. В. Непроявленное: Очерки по философии фотографии. Москва : Ad Marginem, 2002. 360 с.

78. Петровский И. Феномен Борхеса // Х.Л. Борхес. Письмена бога (Сост., автор вступительной статьи и прим. И.Петровский) Москва : Республика, 1994. С. 5–24.

79. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / за ред. А.В. Кудрицького. Київ: Українська енциклопедія, 1992. 1024 с.

80. Попов Д. Российская интеллигенция в фотографиях: виртуальный мир вчера и сегодня / под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой, П.В. Романова, В. Л. Круткина // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность: сб. науч. ст. Саратов: Научная книга, 2007. 348 с.

81. Празднование 200-летия Полтавской победы в Полтаве / ред. Д. Иваненко. Полтава : типогр. «Полтавский голос», 1910. 260 с.

82. Романов П. Ландшафты памяти: опыт прочтения фотоальбомов / П. Романов, Е. Ярская-Смирнова / под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой, П.В. Романова, В.Л. Круткина // Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность: сб. науч. ст. Саратов: Научная книга, 2007. 240 с.

83. Румянцева М. Ф. Исторические источники XVIII – начала XX века // Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. Москва, 1998. 466 с.

84. Самойленко О. І. Діалог як музично-культурологічний феномен сучасного музикознавства: методологічні аспекти Автореф. дис... д-ра мистецтвознав.: 17.00.03. Нац. муз. акад. ім. П.І.Чайковського. Київ, 2003. 36 с.

85. Семергей О. Л. Діяльність Полтавської вченої архівної комісії (1903–1919): Дис. ... канд. історичних наук. Київ, 1995. 203 с.

86. Скалацький К. Полтавські фотографи, ті, що зупинили мить (фотографи Полтави 1861–1921 рр.) // Криниця. 1995. № 70/72. С. 53.

87. Сорока Ю. Г. Использование визуальных материалов в преподавании социологии. Под ред. И. Д. Ковалевой. // Нетрадиционные методы преподавания социологии: учеб. Пособие. Харьков, 2001. 201 с.

88. Тартаковский А. Г. Мемуары как феномен культуры / А. Г. Тартаковский // Вопросы литературы. 1999. № 1. С. 35–55.

89. Тойнби А. Д. Пережитое. Мои встречи; [пер. с англ. М. Носова, Н. Кудашева]. Москва : Айрис-пресс, 2003. 672 с.

90. Трачун О. Фотографія в Україні 1839-2010. Харків : Вид-во САГА, 2010. 216 с., 252 іл.

91. Трубина Е. Видимое и невидимое в повседневности городов. // Визуальная антропология: городские карты памяти. Москва : ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. С. 17–45.

92. Трубина Е. Город в теории: опыты осмысления пространства. Москва : Новое литературное обозрение, 2011. 520 с.

93. Труды Полтавського Церковного Історико-Археологічного Комітета. Полтава : Електрич. типо-лит. торг. дома І. Фришберг и С. Зорохович, 1908. Вып. 2. 76 с.

94. Удод О. А. Методологічні проблеми історії повсякденності // Матеріали V Міжнародного конгресу українців / 26-30 серпня 2002 р., м. Чернівці. Історія. Ч.2. Чернівці : «Рута», 2004. 639 с.

95. Удод О. А. Історія повсякденності: проблеми методології та джерелознавства // Історія в школах України. Київ, 2005. №4. 45 с.

96. Удод О. А. Психоісторичний підхід до історичних джерел / О. А. Удод // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Вип. 8. Історія та археологія. Дніпропетровськ, 2000. 80 с.
97. Український будівничий конкурс . Рідний край, 1910. № 1. С. 27.
98. Устав Полтавського общества «Баян». Полтава. Типографія преемников Дохмана. АИ 1217, 1911.
99. Федорова Е. С. Частная жизнь интеллигенции на «переломе культур»: Сохранение культурных ценностей в изгнании (На материалах семейного архива: от 30-х годов XIX века к 30-м годам XX века): Дисс... докт. культ. наук. 24.00.01. Москва, 2005. 357 с.
100. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира [пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Я. Мазлумяновой]. Москва : Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. 336 с.
101. Шюц А., Лукман Т. Структура життєсвіту. [пер. з нім. В. Кебуладзе]. Київ : Український Центр духовної культури, 2004. 560 с.
102. Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. : Историко-статистический опыт. Харьков, 1880. 440 с.
103. Юнг К. Психологические типы // Психология индивидуальных различий. Санкт-Петербург; Москва : Университетская книга, 1998. 716 с.
104. Alter R. Imagined Cities: Urban Experience and the Language of the Novel. L. : Yale University Press, 2005. 208 p.
105. Augé M. Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity. L. : Verso Press, 1995. 122 p.105.
106. Barnes J. Aristotle: A Very Short Introduction Oxford : Oxford University Press, 2001. 176 p.
107. Certeau M. De. The Practice of Everyday Life. Berkeley : University of California Press, 1984. 229 p.
108. Certeau M. De. The Practice of Everyday Life. Berkeley : University of California Press, 1984. 229 p.
109. Lytvynenko A. Social and cultural Portrait of poltava in the early 20th century in memoirs of Ledonid Lissowsky. // Virtus: Scientific Journal. /

Center of Modern Pedagogy «Learning Without Borders» (Canada), 2019. № 38. P. 21–24.

110. Mumford L. The Culture of Cities N.Y. : Hartcourt Brace and Company, 1938. 586 p.

111. One discipline, four ways: British, German, French, and American anthropology Chicago : The University of Chicago Press, 2005. 406 p.

112. Simmel G. The Metropolis and Mental Life [Электронный ресурс].
Режим доступа:

http://www.blackwellpublishing.com/content/BPL/Images/Content_store/Sample_chapter/0631225137/Bridge.pdf.

113. Weber M. The City. New York : The Free Press, 1958. 462 p.

114. Welton D. The Body: Classic and Contemporary Readings. Oxford : Wiley-Blackwell, 1999. 392 p.

115. Wirth-Nesher H. City Codes: Reading the Modern Urban Novel. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 244 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Фірмова візитівка В. Волкова

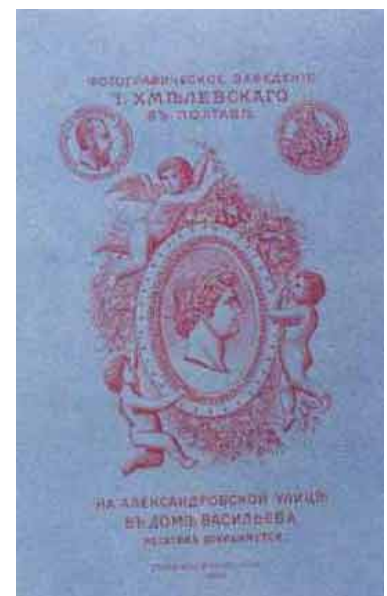
Паспорту М. Фриденшталя

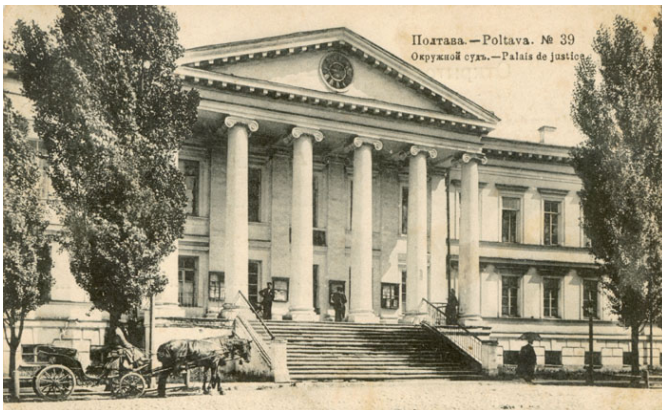
Візитівка Д. Месровича

Візитівка Р. Салітана

Візитівки Йосипа Хмелевського

Будинок присутствених місць

Кадетський корпус

Петровський сад і пам'ятник

Самсонівська церква

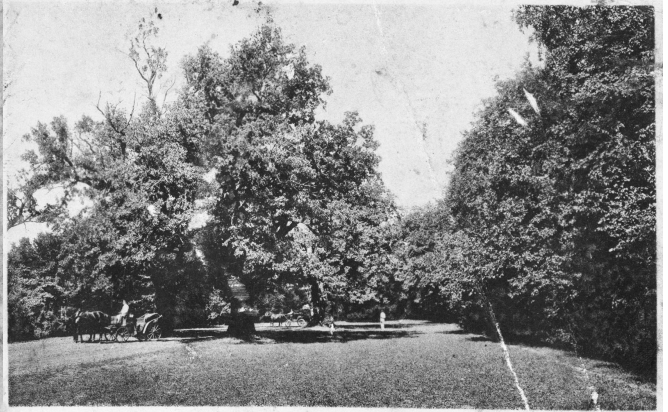
Будинок Губернського Земства

Земельний банк

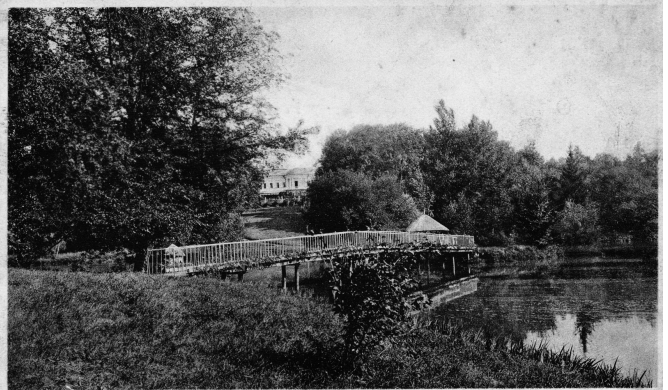
Диканька. Полтавської губ. и уѣзда. Имѣніе Князя Виктора Сергѣевича Кочубея.
Видъ дома со стороны цвѣтника.

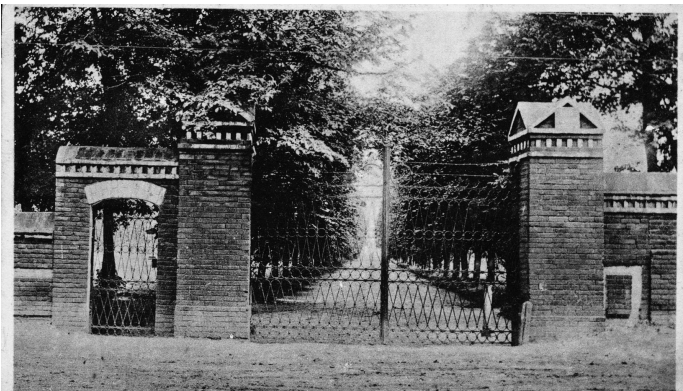
Диканька. Полтавской губ. и уѣзда. Имѣніе Князя Виктора Сергѣевича Кочубея.
„Цвѣтотъ въ Диканькѣ древній 'рядъ дубовъ'“ (изъ поэмы Пушкина „Полтава“).

Диканька. Полтавской губ. и уѣзда. Имѣніе Князя Виктора Сергѣевича Кочубея.
Диканька. Полтавской губ. и уѣзда. Имѣніе Князя Виктора Сергѣевича Кочубея.
Овчарникъ.

Диканька. Полтавской губ. и уѣзда. Имѣніе Князя Виктора Сергѣевича Кочубея.
Видъ на домъ со стороны пруда.

Диканька. Полтавской губ. и уѣзда. Имѣніе Князя Виктора Сергѣевича Кочубея.
Ворота въ усадьбу.

Диканька. Полтавской губ. и уѣзда. Имѣніе Князя Виктора Сергѣевича Кочубея.
Триумфальная ворота, въ память посѣщенія Императоромъ Александромъ I въ 1820 г.

Масток князя Кочубея в Диканьці

Поклонъ изъ Полтавы Видъ Кобшань со Срътенской улицы

Стрітенська вулиця

Й. Хмелевський. Из серії Типи Малоросії

Й. Хмелевський. Фотопортрет.

Вдова полковника В. Тессена (Й. Хмелевський)

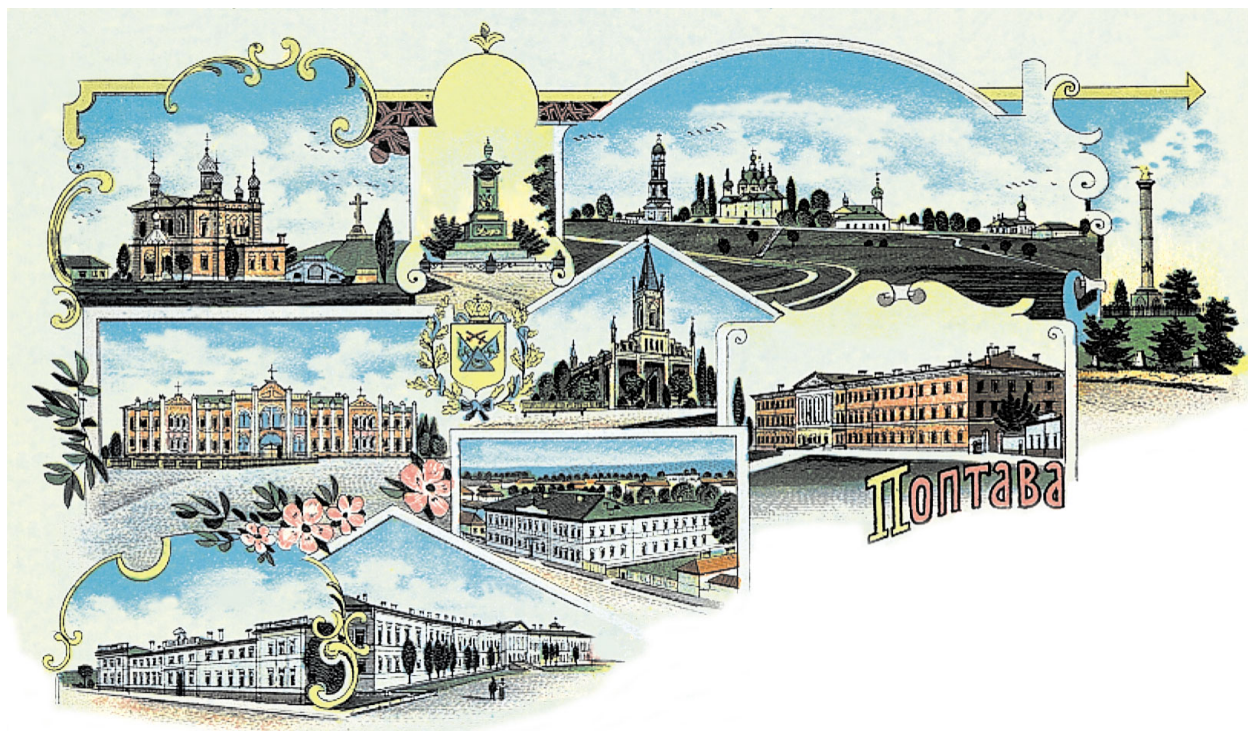
Полтавська аристократія. Ліворуч у кріслі лікар С. В. Воронова (Й. Хмелевський)

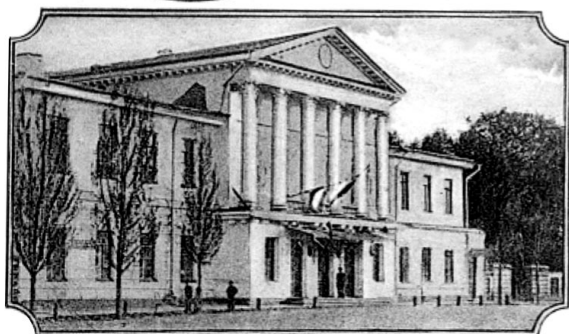
Й. Хмелевський: Фотопортрет Олі Феоктістової.

«Дожидає милого». Артистка Садовська

Листівки із зображенням Полтави початку ХХ століття

Листівки із зображенням Полтави початку ХХ століття

*М. Фріденталь. Урочистості з нагоди відкриття пам'ятника І.Котляревському в
Полтаві*

*Й. Хмелевський. Діячі культури на відкритті пам'ятника І.П. Котляревському в
Полтаві.*